

**МАХПИРАТ НОМИДАГИ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ
ТАРИХИ ИНСТИТУТИ**

Муҳаммад Алихон Ғафур

ХОРАЗМ САФАРИ КУНДАЛИГИ
(Эрон элчисининг хотиралари. XIX аср)

**Форсчадан ўзбек тилига таржима, кириш сўзи ва
изоҳлар муаллифи Исмоил БЕКЖОН**

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
2005

1842 йил бошида Эроннинг навбатдаги элчиси Муҳаммад Алихон Гафур Хоразмдаги эронлик тутқунларни озод қилиш ва Хива хонлиги билан яхши дўстона алоқалар ўрнатиш мақсадида Англия ва Россиянинг Эрондаги элчихона вакиллари ҳамроҳлигида Оллоқулихон хузурига келган ҳамда музокаралар тугаб, ўз юртига қайтгач, уч ой давом этган ушбу элчилик фаолияти ҳақидаги ҳисоботни ўз давлатига тақдим қилган. Унда Хива хонлигининг ўша даврдаги сиёсий-ижтимоий, иқтисодий вазияти ва ҳарбий салоҳиятининг айрим қирралари акс этган.

Китоб кенг оммага мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Ҳайдарбек Бобобеков, тарих фанлари доктори.

Илмий муҳаррир:

Жалил Ҳазраткулов, филология фанлари номзоди,
доцент, шарқшунос.

Такризчилар:

Маҳмуд Содиков, тарих фанлари номзоди, профессор
ва Сотимжон Холбоев, тарих фанлари номзоди,
доцент.

ISBN 5-648-03331-1

© ЎзР ФА “Фан” нашриёти,
Махпират номидаги Ўрта Осиё
халқлари тарихи институти,
© И.Бекжон, 2005 йил.

КИРИШ СЎЗИ

XIX аср бошида рус-эрон уруши сабабли Кавказдаги ўз манфаатларидан ажраб қолган қожорлар сулоласи бошқараётган Эрон давлати аср ўртасига келиб Ўрта Осиё минтақасида ҳам қийинчиликларга дуч кела бошлади. Бир томондан кўчманчи туркман, ҳазора қабилаларининг Бухоро, Хива ҳукмдорларига орқа қилиб, Эроннинг шимоли-шарқий ноҳияларига тўхтовсиз босқин-чопқин уюштириши ва тинч аҳолини қароқчилардек ўғирлаб, Бухоро ва Хива бозорларида қул қилиб сотишлари бўлса, иккинчи томондан Англия ва Россия давлатлари турли баҳоналар билан ўз ҳудудларини Ўрта Осиё ерлари ҳисобига кенгайтиришга зўр бериб уринаётганлари эди. 1830-1840 йилларга келиб Хива ва Бухоро бозорлари эронлик ана шундай тутқун-қулларга тўлиб кетади, айрим маълумотларга қараганда ўша кезлари бу ўлкаларнинг ҳар бирида 30 мингтага яқин эронлик эркисиз тутқунлар бўлган. Бухоро амири ва Хива хонлари Эрон давлати билан дўстона дипломатик алоқаларни ўрнатган эсаларда, ҳар хил баҳоналар билан тутқунларни қайтаришга шошилмас, натижада қожорларнинг чегара ҳукмдорлари ҳам амирлик ва хонликка тааллуқли ҳудудларга жавоб ҳамлаларини уюштиради, у ердаги аҳолини Эронга кўчириб кетар эдилар.

Шарқ ва ғарб тарихчилари, шундай бир вазиятда қудратли Эрон давлати нега Хива ёки Бухоро устига юриш қилмади, қул бозорларини очиб қўйиб, одам ўғриларини рағбатлантирган бу ҳукмдорларнинг нима учун таъзирини бермади экан? деган саволлар устида бош қотириб келадилар ва бунга айрим жавоблар ҳам топганлар. Баъзилар, анчадан бери Хоразм, Мовароуннаҳр ва Туркистон ерларини кўз остига олиб қўйган Русия Эрон давлати диққатини Ҳиротни қайтадан ўзига бўйсундириш каби масалаларга қаратиб, шу сингарилар билан қожор ҳукмдорларини бу ишдан тўхтатиб турганлар, бунга ҳужжатли бир далил бўлмасанда, кўп ўтмай мазкур ўлкаларнинг Русия томонидан босиб олиниши бу даъвонинг ёрқин тасдиғидир, деган фикрни илгари сурадилар. Айримларга кўра “ана шу рус истилоси олдини олишга турли усуллар билан уринаётган инглизлар эса Эроннинг Ҳиротда ҳам,

Хивада ҳам таъсири бўлишини асло хоҳламас эдилар. Масалан, 1836 йили хоразмликларнинг навбатдаги боскинидан сўнг Эрон ҳукумати Хива хони ва Бухоро амири ҳузурига элчи жўнатмоқчи бўлади, бундан хабар топган Англия давлати номаълум сабабга кўра ўзининг Эрондаги элчиси вакилини ҳам Эрон элчисига кўшиб юборишга қарор қилади, Эрон давлати эса бу элчиликнинг биз билмаган айрим мулоҳазаларига кўра, инглизларнинг унда иштирок этишини истамай, ўз элчисини юбориш фикридан қайтади. Русия давлати 1838 йилдаёқ Хива туркманларининг Хуросон ва Русиянинг бу ўлкага яқин ерларга босқинларини тўхта-тиш учун Каспий бўйларидаги Хоразмга тегишли ерларни ўз назорати остига олажагини очикдан-очик Эрон ташки ишлар ва-зирлигига маълум қилади, бу дегани илгарилари эронликлар кўлида бўлиб келган Тажан, Ахал, Сарахс каби ҳудудларнинг ҳам руслар кўлига ўтиб кетиши эди”. Бизнингча, ҳамма гап шу ерда бўлган: Эрон давлати икки ўт ўртасида қолади — биринчиси дин-дош кўшниларнинг тинимсиз ва мадорни қуритадиган босқинла-ри бўлса, иккинчиси ва энг ёмони, Русия каби қудратли давлат-нинг Эрон шимоли-шарқий чегараларигача етиб келиб, истаган пайт унга хавф сола олиши эди. Балки ундан ҳам баттари — Анг-лиянинг бунга тоқат қилаолмай, минтақада бир балони бошлаб юбориши эҳтимоли эди.

Шунинг учун, бизнингча, тарихчилар қожорларни сусткаш-ликда айблаш ўрнига, аксинча, Эрон давлатининг ўша пайтдаги оғир вазиятда юргизган сиёсатини тушуниши, балки, оқилона бўлган, деб қарашлари лозимдир. Эрон давлати Бухоро амири ва Хива хонларини мурасага чақириш учун 1832 йили ва 1839—1840, 1842, 1851—1852 йиллари кетма-кет ўз мохир дипломат-элчиларини бу мамлакатларга юборади, ўша йилларда Бухоро, Хива ва Қўқон хонлигидан ҳам бир неча бор элчилар сулҳ тузиш ва дўстона муносабатлар ўрнатиш масаласида Техронга боради-лар. Эрон томонидан Хивага 1832 йили Ялангўшхон исмли эл-чи келиб, ўз давлатининг Хива ҳукуматига нисбатан расмий қарашларини изҳор қилади; 1839—1840 йили Мирзо Ризо Мизон Оқоси Муҳандисбоши Хивага элчи бўлиб келади; 1842 йили Му-хаммад Али Ғафур исмли элчи қожорларнинг таклиф ва истак-ларини Хивада Оллоқулихон ҳузурига баён этади ва жиддий му-зокаралар олиб боради.

Бухородан 1812 йили Амир Ҳайдарнинг Али Ризо номли эл-

чиси асирлар ва дўстона алоқалар ўрнатиш масаласида Фатҳалишох саройига боради; 1832 йили Техронга Қўқон хони Муҳаммад Алихоннинг элчиси боради; Хива хони томонидан ҳам Муҳаммадшох қожор даврида ва кейинроқ ҳам Отаниёз маҳрам, Дурдибек кабилар Техронга элчилик вазифаси билан борадилар.

Совет даврида юқорида айтилган элчилар фаолиятига деярли эътибор берилмади. Фақат Ўзбекистон мустақилликка эришгач тарихимизни ҳаққоний ўрганиш имкони туғилди ва мамлакат раҳбари тарихчи олимлар олдига ўтмишимизни чинакам ўрганиш вазифасини қўйдилар. Бунинг учун, табиийки, бирламчи қўлёзма манбалар, архив материаллари ва бошқа расмий ҳужжатларга мурожаат қилинади. Юқоридаги мавзуни ўрганиш учун бизда ўша давр муаррихларимизнинг асарлари, гарчи ҳали улар тўлиқ ўрганилмаган бўлса ҳам сақланиб қолган. Чет элларда эса бу мавзуга оид анчагина манбалар тадқиқ қилинган ва чоп этилган. Айниқса, Эронда мазкур мавзу бўйича кўплаб мақола, китоб ва юқорида номлари эслатилган XIX аср Эрон элчиларининг хотиралари нашрдан чиққан. Эронлик олим Саййид Али Мўжонийнинг элчи Мирзо Ризо Окосининг Хивага элчилиги ҳисоботи ҳақидаги “Унутилган элчи” номли мақоласи (Осиёи марказий ва Қафқоз//11-сон, 1995й); 1842 йили Хивага келган элчи Муҳаммад Али Ғафурнинг “Рузномайи сафари Хоразм” ва 1851 – 1852 йили Хоразмга сафар қилган элчи Ризоқулихон Ҳидоятнинг “Сафоратномаи Хоразм” ва “Равзат усафойи Носирий” каби асарлари шулар жумласидандир. Аммо, ватанимиз тарихига доир мазкур қимматли асар ва манбалар ўзбек тилига таржима қилинмаган ва, бизнингча, бундай хайрли ишнинг аллақачон вақти етган. Камина ана шу мақсад йўлида Муҳаммад Алихон Ғафурнинг “Рузномайи сафари Хоразм” («Хоразм сафари кундалиги») асари таржимасига қўл урдим.

1841 йили ёзида зиёратчилар қарвонига ҳужум уюштирган талончи туркманлар гуруҳи Машҳад атрофини чопкин қилиб, анча одамларни ўзлари билан банди қилиб Хивага олиб кетадилар. Иттифоқо, ўша куниси шаҳар чеккасида Хуросон волийси Осаф уд-давла акасининг ўғли Вали Муҳаммадхон ҳам озчилик одамлари билан ов овлаб юрган бўлади. Қароқчилар бу ашрафзодани ҳам асир қилиб, Хива хони олдига элтиб топширадилар ва у тутқунликда ҳаёт кечири бошлайди. Амакиси бу жиянини кутқариш масаласида Муҳаммадшох қожорга мурожаат қилади, шох шу ва, умуман, барча эронлик тутқунларни озод қилиш юзасидан музока-

ра олиб бориш учун Муҳаммад Алихон Ғафур исмли сиёсатчини Оллоқулихон хузурига элчиликка юборди. Унга кўшилиб мазкур талабларни Англия ва Русия тарафидан ҳам кўйиш учун бу давлатларнинг Эрондаги доимий элчилари вакиллари ҳам Хивага бордилар. Эрон элчиси ёзишча, у хон билан бир неча бор жиддий музокаралар олиб боради, хонга қулчилик ёмон иллатлиги, ҳозирги замонда ҳар қандай давлат учун бу иснод эканлиги, бундан ғанимлар фойдаланиши мумкинлиги, Эрон асосан ана шу сабабли хавотирдалигини тушунтиришга уринади. Эрон элчисининг айрим қайдларига қараганда, инглиз ва рус мухтор вазир (Эрондаги доимий элчи)лари вакилларининг у билан Хивага келиши, бу элчи фаолиятига анча зиён етказган.

Масалан, улар дипломатия этикаси доирасидан чиқиб, Эрон элчисини ўзбошимчаликлари ва айрим қилиқлари билан кийин аҳволга солиб кўядилар. Албатта уларнинг бу ишлари тагида Эрон-Хива алоқаларини бузишга, тезроқ уруш чиқаришга интилиш каби найранглари борлиги яққол сезилиб туради. Маълумки, бундай можаронинг оқибатлари Эрон ва Ўрта Осиё мамлакатлари учун жуда фожеали бўлиши ва яна ҳар хил қутилмаган хунук ҳодисаларга олиб келиши муқаррар эди. Бундай урушда икки томон ҳам заифлашса ёки қутилмаган сабабларга кўра у чўзилиб кетса, бу юртларга кўз олайтираётганларнинг ошиғи олчи бўлажаги маълум эди. Шу сабабли Оллоқулихон ҳам уларнинг Эрон элчиси билан бирга келганликларини ёқтирмайди, буни элчига очик айтади ва қаттиқ хафа бўлади, аммо Муҳаммад Али Ғафур Хива хони эътирозига қарши сўз тополмайди, бу билан эса уларни чорасизликдан олиб келганини билдиради. Хуллас, икки ой давом этган музокаралар деярлик натижасиз тугайди, Хоразмдаги ўттиз минг нафар эронлик тутқунлардан ҳеч биттаси озод қилинмайди, ҳатто, Муҳаммад Валихон ҳам юртига қайтарилмайди. Аммо, хон Эрон билан дўстлик ўз ўрнида қолажаги, чегара ҳудуд маъмурларига босқинни тўхтатиш тўғрисида қаттиқ ҳукм чиқарганлиги, лекин, асирларни озод қилиш масаласи анча мураккаблиги, уларни одамлар қатта пуллар эвазига қароқчи туркманлардан сотиб олганликлари, давлатнинг эса қайта сотиб олиб, эронликларни озод қилишга қурби етмаслигини айтади, элчи эса бу нарсага бир баҳона, деб қарайди. Хон, агар Эрон давлати урушса, биз ҳам урушга тайёрмиз, деганида, Эрон элчиси Эроннинг Хива давлати билан ҳеч қачон уруш нияти йўқлигини қайта-

қайта айтганида, Эрон давлатининг ўша даврда Ўрта Осиё мамлакатларига нисбатан тинч-тотувлик, уларни ўзига яқинлаштириш, бошқалар босқини остида қолдиришга бефарқ қараб турмаслик сиёсати аён бўлади;

Асарни ўқирканмиз, Муҳаммад Али Ғафурнинг ўттиз минг ватандошини тутқунликда сақлаётган Хива ҳукумати ва у ерликларга гина-қудуратсиз қарайолмаслиги ҳам тушунарли: элчи хоразмликларнинг айрим урф-одатларини тасвирлар ёки маъмурларнинг сиёсий қарашлари ҳақида фикр билдирар экан, киноя ва қочириқлар орқали одамларни, ўлкани ва давлат апаратини қолоқликда айблади; Шу билан бирга Эрон элчиси Хива хони қуролли қўшини, аҳоли таркиби, шаҳарлар қурилиши, қишлоқ хўжалиги, мамлакат табиати ва айрим миллий урф-одатлар, борган ерлари тарихий-географияси ҳақида ҳам қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган.

Албатта, Муҳаммад Алихоннинг элчилиги бутунлай самарасиз бўлмаган, Оллоқулихон ундан, икки давлат дўстлиги сақланиб қолажаги изхори сифатида музокаралар учун Хива томони очик экани ва тез орада Эрон подшоҳи яна элчи юбориши лозимлиги тўғрисидаги фикрларни шохга албатта етказишни сўрайди. Шундан кўп ўтмай хиваликлар Муҳаммад Валихонни дўстона муносабатлар далили сифатида озод қилиб, унга қўшиб ўз элчиларини ҳам Техронга жўнатадилар.

Асарнинг айрим хусусиятлари ҳақида: бу манба тарихий, адабий асар ёки хотира, саёхатнома жанрида ёзилмаган, балки қожорлар давлати ташки ишлар вазирлигига ҳисобот тарзида тайёрланган. Шу сабабли муаллиф унда элчилик амалга ошган йил, ой ва кунларни изчил қайд этиш, ҳатто ўз номини кўрсатишни ҳам лозим топмаган; ҳикояда асосий ўрин фақат музокара тафсилотларига ажратилган, мавзу доирасидан деярлик четга чиқилмаган; Ҳисоботнинг қўлёзмаси чиройли шикаста настаълиқда битилган бўлиб, мазкур вазирлик архивида сақланган, 1976 йили эса муаллифи номаълум архив материали сифатида чоп этилган, фақат 1994 йилдагина асар муаллифи аниқланиб, Муҳаммадҳасан Ковусий Ироқий ва Муҳаммад Нодир Насирийи Муқаддам каби эронлик олимлар томонидан сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар билан нашр қилинган.

Хуллас, қўлингиздаги китоб эрон-ўзбек дипломатик алоқалари тарихига онд маълумотлар бериш билан бирга мамлакатимиз та-

рихининг кам ўрганилган саҳифаларини ёритишда ҳам қимматли манба сифатида хизмат қилаолади, деган умиддамиз.

*Исмоил БЕКЖОНОВ, филология фанлари номзоди,
эроншунос.*

ХОРАЗМ САФАРИ КУНДАЛИГИ

Зулҳижжа ойининг 27 куниси¹ халифалик даргоҳи² Техрон шаҳридан Англия давлати мухтор вазирынинг³ вакили инглиз Томсон соҳиб⁴ ва Хива хонининг⁵ элчиси Бекдурди⁶ ва Русия давлати мухтор вазирынинг бир нафар хизматчи чопар(куррьер)и биргаликда исломпаноҳ подшоҳ⁷ – *олам аҳли руҳи анга фидо бўлсин* – ҳукмига биноан элчилик расми билан Хоразм томснга равона бўлди. Иншооллоҳи-таоло, худо тақдир айлаган бўлса, эронлик асирларни озод қилиб қайтгаймиз.

Ушбу ўринда йўл ва манзиллар ҳамда уларни босиб ўтиш асосида рўй берган воқеалар хусусидаги фикрларни ҳам қудратли давлат эгаси арзига етказиш лозим кўрилди.

¹ 1257 х.к. йилнинг 27 зулҳижжаси кўзда тутилмоқда, бу мелодда 1842 йил 13 февралига тўғри келади. Афсуски, Муҳаммад Алихон Гафур ўз ҳисоботида йилларни кўрсатмаган, у ой, кунларни қайд этишда ҳам изчил эмас. Нашрга тайёрловчилар ҳам бу соҳадаги тадқиқотни амалга оширмаганлар, натижада, таржимоннинг бундай изланишни амалга оширишига тўғри келди ва биз томонимиздан элчининг Хивага келиб-кетган ҳамда бошқа саналар аниқланди.

² Асарда “дорилхлофа”, ўша пайт расмий эрон тилида мамлакатлар пойтахтларини шундай атаганлар, масалан, “дорилхлофани Санкт-Петербург”, биз бу сўзни таржималарда бердик.

³ Яъни, Техрондаги доимий элчиси.

⁴ Томсон Вильям Тейлор, ўша пайтда Техрондаги Англия элчихонаси молия ишлари маслаҳатчиси. У мазкур элчихонада 1837—1842; 1849—1855 йиллари турли вазифаларда фаолият кўрсатган. Англия—Эрон уруши бошлангач 1855 йил 5 декабрда дипломатик корпус билан Бағдодга кетган. Томсон 1883 йили вафот қилган.

⁵ Оллоқулихон кўзда тутилмоқда. У 1258 йил 3 зулкаъда (1842 йил 7 декабри)да 49 ёшида вафот этган. 18 йил хонлиги давомида Эрон (Хуросон) ва Бухорога бир неча марта юриш уюштирган, кўплаб эронлик асир ва тинч аҳолини Хуросон ерларидан Хоразмга кўчириб келган. 1826 йили Хуросоннинг Окдарбанд қалъаси аҳолисини кўчириб, Хоразмнинг Қўшқўпир туманига жойлаштирган, уларнинг авлодлари ҳозиргача шу ерда яшайдилар.

⁶ Бошқа ўринларда “Дурдибек” шаклида тилга олинади.

⁷ Муҳаммадшоҳ Қожор кўзда тутилмоқда.

ЙЎЛ БЎЙИДАГИ МАНЗИЛЛАР

<i>Халифалик уйи (Техрон)дан Палаитгача</i>	6 фарсах
<i>Палаитдан Ийвонкиф (Ийвонакий)гача</i>	6 фарсах
<i>Ийвонкифдан Қишлоқи Хоргача</i>	6 фарсах
<i>Қишлоқдан Подэгача</i>	4 фарсах
<i>Подэддан Лосгардгача</i>	8 фарсах
<i>Лосгарддан Семнонгача</i>	6 фарсах

Халифалик уйи (Техрон) дан Семнонгача 36 фарсах

<i>Семнондан Охувонгача</i>	6 фарсах
<i>Охувондан Давлатободгача</i>	8 фарсах
<i>Давлатободдан Домгонгача</i>	3 фарсах
<i>Домгондан Деҳимуллогача</i>	6 фарсах
<i>Деҳимуллодан Шоҳрудгача</i>	6 фарсах
<i>Шоҳруддан Майомингача</i>	9 фарсах
<i>Майоминдан Мийондаитгача</i>	6 фарсах
<i>Мийондаитдан Аббосободгача</i>	5 фарсах
<i>Аббосободдан Мазинонгача</i>	7 фарсах
<i>Мазинондан Меҳргача</i>	5 фарсах
<i>Меҳрдан Сабзоргача</i>	7 фарсах

Халифалик уйи (Техрон)дан Сабзоргача 104 фарсах

<i>Сабзордан Заъфаронийгача</i>	6 фарсах
<i>Заъфаронийдан Дастжердгача</i>	5 фарсах
<i>Дастжерддан Нишобургача</i>	6 фарсах
<i>Нишобурдан Қадамгоҳгача</i>	4 фарсах
<i>Қадамгоҳдан Шарифободгача</i>	7 фарсах
<i>Шарифободдан Арзи ақдас (Маишҳад)гача</i>	5 фарсах

Халифалик уйидан Арзи ақдас (Маишҳад)гача 137 фарсах

<i>Арзи ақдасдан Қурқунгача</i>	4 фарсах
<i>Қурқундан Қорасув бўйидаги Чаҳоргунбадгача</i>	4 фарсах
<i>Чаҳоргунбаддан Маздурунгача</i>	4 фарсах

Маздурон Хуросоннинг чегарасидир. Унда бир ғор бор ва ғорнинг атрофида сув, ўт-ўлан мўл-кўл, аммо ғорнинг охирини ҳеч ким кўрган эмас, бир неча бор уринганлар, лекин охиригача етиб боролмаганлар. Худонинг ўзигина билгувчидир.

Маздурондан Шўрлуққача
Шўрлуқдан Алақбобогача

5 *фарсах*
6 *фарсах*

Алақбобо туркман жамоасининг пири бўлган. Марҳум Нойиб ус-салтана жаннатмакон⁸ ул жойни обдон тўпга тутган ва вайронага айлантирганлар, бу ердан ўтгувчилар мазкур мавзени кўрсатиб “бу жойни марҳум Нойиб ус-салтана жаннатмакон тўп зарби билан харобага айлантирганлар” деб кўядилар.

Алақбободан Кучигача

4 *фарсах*

Кучи Сарахс худудига киради, Хўжам Шукурхон така⁹ ўша ерда эл сўрайди. У ердаги дашту – саҳрода жойлашган деярли барча така туркман ўбалари Хўжам Шукурхон элига тааллуқлидир.

Кучидан Ҳавузихонгача

7 *фарсах*

Ҳавузихондан Ҳавузигаллагача

7 *фарсах*

Ҳавузигалла дехқончилик қилиб бўлмайдиган саҳро – биёбондан иборат бир жой, туркман жамоаси саҳрони “Кум“ дейди.

Ҳавузгалладан Марвгача

8 *фарсах*

Арзи ақдас (Маишҳад)дан Марвгача

49 *фарсах*

Марвнинг оқсоқоли Меҳтарнинг¹⁰ амакиси Ниёзмуҳаммадбойдир. Марвдан ҳозирги кунда харобага айланиб қолган эски Марв шаҳ-

⁸ 1812 й.ва 1823 йилги Рус-Эрон урушларида Эрон армиясига кўмондонлик қилган ва кейинчалик Хуросон ҳокими бўлган шахзода Аббос Мирзо кўзда тутилмоқда.

⁹ Ўша пайтда Эрон ва Хоразм(ҳозирги Туркменистоннинг жануби)

ерларида кўчманчилик ҳолатида яшаган така туркман элининг сардори.

¹⁰ Асар ўртасида унинг Ёкуб меҳтар экани маълум бўлади; Бу бош вазир 1856 йил 12 февралдан кейин Хива хони Саййид Мухаммад томонидан қатл этилган, Ёкуб меҳтар кўп йиллар Хива хонлиги сиёсий саҳнасида фаол катнашган.

ри четигача бир фарсахлик масофа, эндиликда хон ҳазрат эски Марв шаҳрини обод этишга қарор қилган ва у ерга ўгли Тўра-хонни¹¹ келтириб қўймоқчи. Эски Марв шаҳридан бир майдон масофача ерда эса Султон Санжар мозийнинг гунбазли макбараси жойлашган. Туркмония жамоаси султоннинг хотирасини жуда катта эҳтирэм билан эъзозлайди. Ўша ердан сал нарироқда хожа Юсуф Ҳамадоний макбараси бор, ул бузруквор Султон Санжарнинг замондоши бўлган. Туркмония эли ул зот хотирасига катта хурмат кўрсатиб, қаттиқ эътиқод қилади. Кўплаб назру ниёзлар келтириб, садака берадилар ва шу йўл билан хурмат-эҳтиромини бажо айлайдилар.

Янги Марв шаҳрининг тузилиши қуйидагича: шаҳар атрофида бир-бирига уланиб кетувчи иккита хандақ қазилган. Ҳар бирининг эни тахминан беш-олти заръдир¹². Хандақлар ичи сув билан лиммо-лим тўлдирилган бўлиб, уларнинг бир томонида шаҳарга кириб-чиқиш учун йўлак ясаб қўйибдилар. Аҳоли ана шу доира ичида олочик (қора уй)лар тикиб, шуларда истиқомат қиладилар. Ниёзмухаммадбой эса ўзига чор девор тортиб олган ва шу ховлисмон жойга қора уй куриб яшамокда. Шаҳар деб аталувчи бу ерда бирон иморат ёки қалъа ва қалъа миноралари йўк.

Марвнинг об-ҳавоси жуда яхши.

Марвдан Чаршли қалъагача

4 фарсах

Чаршли қалъа хароба ва сувсиз жой.

Чаршли қалъадан Яккапаргача

6 фарсах

Яккапар йўли устида битта кудуқ ва иккита харобага айланган қалъа бор экан. Бирини кичкина Кабиш, иккинчисини катта Кабиш дерканлар. Илгари Марв шаҳри обод бўлган чоғларда бу икки қалъа Қарэвулхона (қалъа истехкоми) бўлган. Йўл ёқасида ёмғир суви билан тўлган бир ҳовуз ҳам учради; Бу атрофда туркман ўбалари жуда кўп экан. Меҳмонларга деб битта қўй обкелишди, олмадик ва ўзларига бахшида қилиб, устига бир тумон пул ҳам қўшиб инъом йўсини билан қайтардик.

¹¹ Раҳимкули тўра кўзда тутилмоқда.

¹² 1 заръ — 104 см.

Янтоқли йўлида олдимиздан уч-тўртта кудук чиқди, ammo сувсиз кудуқлар экан. У ердан ўтиб шўр сувли бир кудук бошига келдик, суви роса айниган бўлса ҳам от-уловларни шу кудуқда суғордик ва уч фарсанг юқорирокда манзил тутдик. Шу ерда Хива хонининг элчиси Дурдибекка бир-икки оғиз қаттиқ-қаттиқ гапирдим: “Нега бизга хабар бермасдан кечаси йўлга тушадиган қилиқ чиқардингиз? Дорилхилофа Техрондан муқаддас Машҳадгача қиблайи олам ва оламиён подшоҳимиз – *олам аҳли руҳи анга фидо бўлсин* – меҳмони бўлдингиз. Биз Сизни ҳурмат билан олиб келдик. Ҳайф улуг Эрон давлати эгаси кўрсатган марҳаматлар Сизга”, – дедим.

*Янтоқлидан Сатландигача**6 фарсах*

Сатландида битта кудук бор экан, шундан сув олиб, яна йўлга тушдик, кечаси бу ерда қолишни лозим топмадик.

*Сатландидан Айригача**3 фарсах*

Айрининг кудуғига етиб келдик, сувсиз экан, шу кудук ёнида тунаб қолдик.

*Айридан Тахти Сулаймонгача**8 фарсах*

Тахти Сулаймон Қумда жойлашган. Туркманлар экин экиб бўлмайдиган қумлоқ ерни Қум дейдилар. Қум ўртасида шунака жойлар борки, қумларни четга сурсангиз сув чиқади. Отларни шу ерда суғордик ва яна йўл юриб, Қумни орқада қолдириб, қуруқ ерга ҳам чиқиб олдик ва шу ерда манзил тутдик.

*Тахти Сулаймондан Жигарбандгача**8 фарсах*

Жигарбанд Жайхун дарёси қирғоғида жойлашган. Йўлда Хива хони элчиси Дурдибек жаноб Ҳожи ҳазратлари¹³ ҳақида бироз ноўрин гапларни гапирди. Мен уни уришиб бердим. “Эй кўрна-

¹³ Эроннинг ўша пайтдаги диний раҳбари.

мак инсон, ким бўлибсиз жаноб Ҳожи ҳазратлари шаънига бундай ноҳўя гапларни айтишга? Нафасингизни ўчирсангиз яхши бўларди!” – дедим.

Томсон соҳиб эса унга қараб шундай деди: — Биз буюк Эрон давлати билан дўстмиз, жаноб Ҳожи исмини одобсизлик билан тилга олган кишиларни ёқтирмаймиз.

Жигарбанддан Даҳанширгача *6 фарсах*

Даҳаншир Жайхун дарёсининг кирғоғида жойлашган.

Даҳанширдан Кўкарчингача *6 фарсах*

Кўкарчиндан икки фарсанг юкорирокда хароба бир қалъа бор, яна шу ҳудудда жуда кенг майдонлик бўлиб, уни “Аҳмад майдон” дейдилар. Уч фарсах нарирокда “От хўр” деб аталувчи жой ҳам бор.

Кўкарчиндан Бобо Салимгача *8 фарсах*

*Бобо Салим*да бир тепалик бор, номини “Ақрабо” дейдилар. Жайхуннинг нарёғида “Ашак қалъа” деб аталувчи қалъа хароба-си ҳам бор экан.

*Бобо Салимдан Шутургардангача*¹⁴ *8 фарсах*

Туямўйин Хивакнинг биринчи кишлокларидан ҳисобланади¹⁵. Беш-олтигина деҳқони бор, ейимлик нарсаси йўқ экан. Йўли давомида майда-майда тош уюмларидан ҳосил бўлган бир неча тепаликни кўрдик. Бу ерда яшовчи Туркмония жамоасининг эътиқодича, ҳазрати асадуллоҳилғолиб Али ибн Абу Толиб (а) шу ерларга келган эмиш. Ва эмишки, мазкур жойдан ўтиб кетаётганларида намозга машғул бўлиб, деҳқонларга “Дулдулимнинг тўр-васига озгини арпа солиб қўйинглар”, деб буюрибдилар. Намоз-

¹⁴ Муҳаммад Алихон *Туямўйин* деган жой номини форсчага ўгириб берган, куйида биз ўз номида бердик.

¹⁵ Хива хонлигининг шарқий қисмидаги ҳудуд кишлокларидан демокчи, бу пайтда яна ҳам шарқийроқ ҳудуддаги Дархоното (ҳозирги Туркманистон) ҳам Хива хонлигига қарашли бўлган.

дан фориг бўлгач кўрибдиларки, отлари тўрвасига ем эмас, майда-майда тош солиб кўйибдилар. Ҳазрат дуойи бад қилибдилар, уюб кўйган ғалла хирмонлари тошга айланибди. Айтадиларки, бу тош тепаликлар ана шу қотиб қолган ғалла хирмонлари эмиш.

Шутургардан (Туя мўйин)дан Пиннак (Питнак)гача 2 фарсах

Питнак катта бир экинзорлик, ҳамма ёғи боғ ва экиладиган далаалардан иборат, сув дегани ҳаддан зиёд. *Питнак* узунлиги бир фарсах ерни эгаллаб турибди.

Пиннак(Питнак)дан Ҳазорасбгача

1 фарсах

Хон ҳазратнинг иниси Инокнинг¹⁶ уйи шу Ҳазорасбдир. Ҳазорасб экинзор ва боғлар ичида ястаниб ётибди. Экинзорларининг барчаси Жайхун наҳри (дарёси)дан сув ичади. Катта-катта анҳорлар қазиб, сувни дарёдан шулар орқали келтирадилар ва деҳқончилик қиладилар.

Ҳазорасбга кетаётганимизда йўл бўйида (эронлик) бир тутқунни учратдим. У бизга шундай деди: “Сизлар хоннинг олдига бекор кетяпсизлар. Куч ишлатиш ва қилич зўрини кўрсатиш керак буларга”. У кекса бир одам бўлиб, асли хуросонлик экан. Гапини давом этиб деди: “Буларнинг қўлида асир бўлиб турганимга мана йигирма йил бўлди. Асирларнинг додини сўраб, бу золимлар қўлидан қутқарадиган бир одам топилмади. Озодлик ҳақидаги орзу-армонимни ўзим билан гўрга олиб кетсам керак деб кўрқаман”. Мен унга далда бериб, шундай дедим: “Эй қария, худованди олам исломпаноҳ подшоҳ Муҳаммад шохнинг шамширини кескиру бурро қилсин деб, дуо қилинглар. Шохимиз барчангизни қутқариш ниятидалар”.

Шу атрофга йиғилган бошқа эронлик асирлар ҳам мен айтганимдек “худованди олам ислом подшосининг шамширини ўткиру бурро қилсин!” дея дуога қўл кўтардилар.

*Ҳазорасбдан Бешариққача*¹⁷

3 фарсах

¹⁶ Оллоқулихоннинг укаси Раҳмонкули инок кўзда тутилмоқда; у анча йиллар Ҳазорасбда ҳокимлик қилган ва 1841 йили вафот этган.

¹⁷ Ҳозирги Боғот туманининг ғарбий ва Янгиарик туманининг шарқий ва Хива шаҳри яқинигача ерларни ўз ичига олган маъмурий худуд, бу ном йигирманчи аср 30-йилларигача сақланиб келган.

Бешариқ ҳам боғу роғ ва далалардан иборат жой. Йўлда кета-
ётганимизда отлик бир киши келиб, хон ҳазрат шаҳар (Хива)дан
чикиб Ҳазорасбга, укасининг маърака фотиҳаси учун кетяпти,
деди. Ва Дурдибекка тайинлаб яна ушбуларни айтди: “Хон ҳаз-
рат буюрдиларки, бу кеча элчиларни ўзининг чорбоғингга
олиб бораркансан. Яна амр этиб “эрта тонгда биз фалон кишлок-
да бўламиз, элчиларни олиб кел, учрашамиз”, дедилар”.

Кечаси Дурдибекнинг уйида ётиб қоладиган бўлдик. Аммо
кун ботишига бир соат қолганда бир отлик келиб, сизларни хон
ҳазрат чорлаяптилар, деган хабарни етказди. Кун ботар маҳал
отланиб, хон тушган жойга бордик. Хон ўрдусига кириш масала-
сида Отаниёз¹⁸ маҳрамни олдимизга юборишди. У келиб: — Хон
ҳазрат ҳузурига ҳаммангиз бирга кирасизларми ёки битта-битта-
ми? — деб сўради.

— Инглиз меҳмонимиз, шунинг учун биринчи бўлиб хон ҳаз-
рат ҳузурига у кирсин, — дедим мен.

Шундан сўнг Отаниёз маҳрам Томсон соҳибни хон ҳузурига
олиб кетди. Ундан кейин мени олиб борди. Хон ҳазрат ҳузурига
киргач, ҳумоюн номани кўлимда ушлаб, хонга салом бердим.
Хон ҳузурисида Меҳтар, Тўраҳон ва Отаниёз маҳрам ҳам бор эди-
лар. Мен ушбуларни изҳор қилдим: — Бу номайи анбар шамима-
ни подшоҳи Жамшоҳи зуллилоҳи анжўм сипоҳ, осмон жоҳ,
исломпаноҳ, ас-султон ибн ас-султон вал-хоқон ибн ул-хоқон
Муҳаммад шоҳ ғози Сиз хон ҳазратин ҳузурини гўндирдилар¹⁹
(юбсрдилар). Хоннинг асли Макрининг Соважибулоғидан²⁰ бўл-
ган Мирзо Назар исмли бир мирзоси бор экан, келиб номани кў-
лимдан олмоқчи бўлди, бермадим, хон ҳазратга ўзим олиб бориб
бердим. Хон хатни икки кўли билан олиб, юзи баробар ушлади
ва шохимиз ҳол-аҳволини сўради. “Лиллоҳи алҳамд, соғликлари

¹⁸ Отаниёз маҳрам 1840 йили Эрондан Хоразмга келган элчи Мирзо
Ризо Мезон Окоси Муҳандисбоши билан Оллоқулихоннинг элчиси
сифатида Техронга борган.

¹⁹ Эронда ҳукмронлик қилган сафавий, афшор, кожор шохлари туркий
уруғдан бўлганлари учун улар даврида илм-фан ва расмий маросимлар-
да туркий тил фаол иштирок этган. Демак, Муҳаммад Алихон ҳам тур-
кий уруғлардан бирига мансуб бўлган ва хонга шоҳ саломини шу тилда
етказган.

²⁰ Эрондаги жой номлари.

яхши”, дедим.

Хон эса: – Сизлар йўлга чикқанда шоханшоҳи олампаҳоқ ка-
ерда эдилар? – деб сўради.

– Дорилхилофа Техронда эдилар, – дея хоннинг арзига ет-
каздим.

– Оғзаки яна нима дедилар? – деб сўради хон.

– Биринчидан, хон ҳазратнинг саломатликларини сўраб кол-
дилар, иккинчидан, давлатларимиз равнақини тилаб, икки давлат
хамиша дўст ва яқдил бўлишини орзу қилмоқдалар, чунончи, ис-
ломпаҳоқ подшоҳимизнинг қалби хон ҳазратга нисбатан шундай
тўғри ва пок (самимий) экан, хон ҳазратнинг ҳам қалби шундоқ
тўғри бўлмоғи керак. Энди ижозат берсангиз, биринчи мулоқо-
тимиз экани ва тун ҳам алламаҳал бўлиб қолгани учун гапни шу
ерда яқунласам, давлат ишлари масаласига оид суҳбатни худо
хоҳласа кейинги мулоқотларда арзи хузурингизга етказсам, шун-
гача хон ҳазрат ҳам нома ва мактубларни ўқиб чиқсалар, -- дея
хон арзига етказдим.

– Албатта, йўлда кагтиқ қийналган ва чарчаб келгансизлар,
уйга бориб ҳордиқ чиқаринглар, Ҳазорасбдан қайтгач, сизларни
дарҳол хузуримизга чақиртирамиз ва суҳбатлашамиз, – деди
шундан сўнг хон.

Ва Томсон соҳиб хон ҳазратга пешкаш (совға) тариқасида би-
роз буюмлар олиб келган эди, ўткарди (тортиқ қилди). Тухфалар
бир кўзли дурбин²¹, тўппонча, соат каби Англиянинг Эрондаги
элчиси бериб юборган нарсалардан иборат эди. (Томсон соат,
тўппонча, мовут каби тортиқлардан бир бўлагини шу йўсин би-
лан Марв ҳоқими Ниёзмухаммадбой, хон ҳазратнинг вазири Меҳ-
тарга ҳам юборган эди).^{*22} Шундан сўнг Дурдибекнинг уйига
келдик ва тунни шу ерда ўтказдик. Эртасига тонг билан отланиб
бошқа манзил сари юрдик.

²¹ Матнда “эйнак” тарзида келган, бу сўз ўша пайтдаги форс тилида “кўз
ойнак” ва “бир кўзли дурбин” маъноларини англатган. Биз мазкур совға
дурбин бўлганини мантикли деб билдик.

²² Қавс ичида юлдузча билан берилган гаплар қўлёзма ҳошиясида, яъни
матндан ташқари келган.

*Бешариқдан Остонагача*²³
Остонадан Хивақ шаҳригача

3 фарсах
2 фарсах

Марвдан Хивақ шаҳригача

81 фарсах

Душанба куни Рабиъ ул-аввалнинг олтинчисид²⁴ Хивақ шаҳрига кириб бордик. Ундан олдин Дурдибек Остонадан шаҳарга Тўраҳон ҳузурига одам юбориб, элчилар Хиваққа қачон кириб борсинлар, деб сўраттирган эди. Тўраҳон тушдан сўнг кишиси орқали қани, бисмилло, келаверсинлар, деб юбортирибди. Хивақ шаҳрининг бир фарсахлик ерига етган пайтимиз Тўраҳон ўз маҳрами Бекниёз маҳрамга қўшиб қирқта отликни истикболимизга жўнатди. (Отликларнинг ҳаммаси эронликлар бўлиб, менга, агар Эрон шохининг фалонча кўшини келса, ўзимиз Оллоҳқулихоннинг кўлини боғлаб, ҳумоюн ўрдуга олиб борардик, дедилар).* Масофаҳа ва таориф²⁵ дан сўнг Хивақ четигача бордик, шаҳар кираверишига яқин жойда бир боғ яратиб, иморат қурган эканлар, номини “Ялангрик”²⁶ дейдилар. Бизни ўша ерга жойлаштиридилар. Шундан кейин ўзларининг қондасига биноан Меҳтар томонидан битта кишиси дастурхон обкелиб, нони билан олдимизга ташлаб кетди. Бироздан сўнг ёзилган дастурхон ўртасига икки калла ўрис қанд, бир тақсимчада нуқл(мағизли парварда) ва яна бир ликопчада кишмиш ва тагин бошқасида туршак келтириб қўйдилар ва фотиҳа ўқиб, туриб кетдилар. Бирор соатдан сўнг яна битта одами кундалик харажатларимиз учун бизнинг икки тумонга тенг турувчи қирқ танга пул олиб келди ва нозир (ҳол-аҳволимизга қараб турувчи) қўлига бериб кетди. Сешанба куни²⁷

²³ Турк машойихларидан Остона бобо номи билан аталувчи бу кишлоқ Хива шаҳрига яқин ерда жойлашган. Бу шайхнинг қабри ҳозир ҳам обод зиёратгоҳдир.

²⁴ 1258 х. йилнинг 6 рабиъ ул-аввали, 1842 йил 20 апрелига тўғри келади.

²⁵ Кучоқлашиб ҳол-аҳвол сўрашиш ва совға-салом алмашиш.

²⁶ “Ангарик” бўлса керак, 1852 йили Хивага келган эронлик элчи Ризоқулихон Ҳидоят(1800-1870) ҳам бир ёзлик меҳмонхонада турганини ва унинг номи “Ангарик” эканини айтади, Ангарик Хивага яқин кишлоқ номи.

²⁷ 1258 х. йилнинг 7 рабиъ ул-аввали.

эрталаб Дурдибек манзилимизга бизни кўргани келди, унга бир дона мовут кабо (енги калта чакмон) ва бир дона мовут жубба (енгли хилъат, чопон) совға қилдик. Чунки, энди биз унинг юртига келган ва у мезбонга айланган эди. Дурдибек совғаларни олиб: – Чопонни кийиб Тўраҳоннинг ёнига бораман, Эрон элчиси тортиқ қилган хилъат деб кўз-кўз қиламан, – деди.

Келганимизнинг чаҳоршанба куниси²⁸ Муҳаммад Валихон²⁹ ушбу мазмунда бир хат ёзиб, каминага юборибди: “Гарчи бу айрилиқ азобидаги банда икки-учта посбондан ўзга кишини кўрмас даражадаги тутқунликда бўлсамда, эшиттимки, Русия мухтор вазирининг вакили кундалик чикимлар учун хон томонидан юборилган пулларни олмабди, бу яхшиликка олиб келмайди, Сиз ҳам ўз ёнингиздан бирон нарса берсангиз беринг-у, уни кўндириб, олсин, акс холда бу давлатнинг бадном бўлишига сабаб бўлади”. Камина Русия мухтор вазирининг вакили Муҳаммад Ҳасанбекни чақириб, Сиз нега харажат пулларни қайтардингиз? Бунақа қилманг, албатта олинг, яна қанча пул керак бўлса, ўзим Сизга бераман, дедим. Хуллас, Муҳаммад Ҳасанбекни кўндириб, Муҳаммад Валихонга “оладиган қилдим” деб хат ёздим ва бу хатимга жаноб Осаф уд-давла Муҳаммад Валихонга ёзиб юборган хатни ҳам қўшиб бердим, олиб кетдилар.

Хивага келганимиздан икки-уч кун кейин озодлиги ўз қўлида бўлган эронлик асирлардан уч юз нафарини кетаверинглар, деб юртларига қўйиб юборишибди, аммо, ўша маҳал хабар етиб келибдики, Ёрмуҳаммадхон³⁰ Марв атрофларига хужум қилиб: ”Шу пайтгача чопқин тўғрисида Эроннинг Жамшид мартабали подшоҳидан рухсатим йўқ эди, энди эса топшириқ олганман, босқин-чопқин қилавераман”, деганмиш. Буни эшитиб хиваликлар дарҳол

²⁸ 1258 ҳ. йилнинг 8 рабиъ ул-аввали.

²⁹ Ўша пайтдаги Хуросон ҳокими Оллоҳёрхон Осаф уд-давла акасининг ўғли, уни 1841 йил эрта кузида Машҳадга яқин Иноятобод деган жойда ов қилаётган вақтда туркман кароқчилари ўғирлаб келиб, Хива хонига топширадилар. Муҳаммад Алихон Гафур элчилигининг вазифаларидан бири мазкур Муҳаммад Валихонни қутқариб, Эронга олиб кетиш ҳам эди.

³⁰ Қожорлар давлатининг қиска давр Ҳиротда ҳокимлик қилган амалдори.

одам юбориб, Даргаз³¹ йўлидан кетаётган асирларни қайтариб олиб келибдилар. Камина Меҳтар олдига киши жўнатиб айттирдимки, сизлар озод асирларни йўлдан қайтарибсизлар, бу дўстликка хилоф иш бўлибди, уларга рухсат беринг, кетсинлар.

Шундан икки кун ўтгач, барчасига рухсат бердилар, асирлар яна Даргаз йўлидан ватанларига кетдилар.

Бир куни эрталаб ўтирган эдим, бизнинг ҳол-аҳвол ва овқатимиздан хабар олиб туриш учун бериб қўйган нозир, копучи³², фаррош ва меҳмонхоначилари келиб, арзимиз бор, дедилар. Мен, нима гапларингиз бор эди, деб сўрадим. “Сизларнинг бу таомларингизни ея олмаймиз, яхшиси бизга харажатларимизни нақд берақолинглар”, — дедилар. Мен улардан: “Сизларнинг ейдиганингиз нима?” — деб сўрадим. Жавоблари шу бўлди: “Ёбу гўшти ёки қора шўрва”. “Жуда яхши, буларнинг харажатларини нақд бериңглар”, — деб буюрдим.

Хон ҳазратнинг овқатлари ҳам асосан от гўшtidан тайёрланади, хон отнинг дурқуни ва нафсини³³ ейди. Қаерда от ёки ёбу сўйсалар, уларнинг дурқун ва нафси ул жанобникидир, ҳеч кимнинг ейишга ҳаққи йўқ, фақат хон ҳазратлари учун йиғиб келтирилади. Хон уларни ўз қўли билан тозалайди, майдалайди ва пишириб ейди. Бу унинг энг яхши ва тансиқ таомидир.

Ва Хивақ шаҳри биноларининг тузилиши қуйидагича: уйларни очик майдон ўртасида хонага ўхшатиб қаққайтириб қурганлар, яъни уйлар тўрт девор билан ўралган ҳовли саҳни ичида эмас, худди Эрон қишлоқларидаги уйларга ўхшайди. Аммо, Эрон қишлоқларидаги уйлар тўрт девор ичида, уларда эса девор ҳам йўқ. Лекин хон ҳазрат ўзига Арк қурдирган, тахминан юз заръга — юз заръ. Учга дарвозаси бор, Аркни ўраб турувчи чор деворнинг баландлиги тахминан уч заръдир. Хон ҳазрат ана шу Арк ичида кичик бир ҳовлини эгаллаб, ҳовли саҳни ўртасига қора уй тиккан ва ётиштуриши шунинг ичида. (Қўлимиздаги

³¹ Хуросондаги ноҳия, гоҳида арабча талаффуздаги “Даржаз” шаклида ҳам ишлатилади.

³² Саройдагилар ва ёки мўътабар меҳмонлар хизматида турувчи ходимларни қожорлар даврида шундай атаганлар, копу-эшик; копучи-эшик оғоси.

³³ Отнинг мояклари ва эркаклик олоти кўзда тутилмоқда.

маълумотларга қараганда, Хива хонининг кирими мамлакатда йилда халқдан олинадиган икки курур закот пулидан ҳам кўпрок экан)*.

Ва хон ҳазратнинг доимий бўлмаган кўшини йиққан пайтда чавандоз ва пиёда ҳаммаси бўлиб ўттиз мингга етади. Лекин, суворийлардан шу ўттиз мингга ичида фақат тўрт-беш минггасигина ишга яроқлидир, чунки қолганлари туя ва ёбу минганлар. Ҳар ўнтадан фақат битта сарбозгина тўла ҳарбий аслаҳа билан куролланган ва ўша тўрт-беш минг чавандозлар ҳам эронлик жамшидий, temuрий қабилалари ва хуросонликлардан ташкил топган. Ўн-ўн иккита ғилдиракли ва тўрт дона уловларга юклаб юриладиган тўплари бор, қолганлари улов ерда судраб юрувчи замбараклардир. Тўпхонасида уч юз ман борут дори (порох) бор. (Ва тўрт юз дона ўқи бор. Байт:

Тў пиндори кэ тупаш калъакуб аст?
Барон лулэйи фавворэ хуб аст.

(Мазмуни:

Тўпини қалъаларни вайрон қилувчи десанг янглишасан,
Улар фаввора қувурларидан ўзгага ярамайди.)*.

Рабиъ ул-аввал ойининг саккизинчи куни³⁴ асрга икки соат қолганда хон ҳазрат шаҳарга кириб келдилар. Хоннинг бир сдами келиб, хон ҳазрат сизларни эртага ўз ҳузурларига чорламоқчилар, деб кетди. Ўрни келганда айтиб ўтмоқчи эдим: хон отга мениш ва тушиш пайти карнай чаладилар. Келган одамдан Марвга қилинган эронликларнинг чопқини ҳақида ҳам сўраб-суриштирдим. У айтди: “Ёрмуҳаммадхон ҳазоралар олдига одам юбориб, мени сизлардан хотиржам бўлсин десангизлар боринг, Марвга қарашли Ҳафтдехни чопқин қилинг”, дебди. Ҳазоралар “яҳхиси бизга битта саркарда тайинланг Марвни босқин қилайлик”, дейишибди. Ёрмуҳаммадхон саркарда тайинлабди, Ҳафтдехни чопқин қилибдилар, Марвда яшаётган етти юз туркман хонадонини олдига солиб ҳайдаб кетибдилар, кўпини ҳам қиличдан ўтказиб-

³⁴ 1258 х. йилнинг 8 рабиъ ул-аввали, мелодда 1842 йил 22 апрелига тўғри келади.

дилар.

Рабиъ ул-аввал ойнинг тўққизинчи куни³⁵ кечадан икки соат ўтганда хон ҳазрат ёнидан иккита одам келиб хоннинг ушбу буйруғини етказди: “Сизни инглиз билан бирга чақирайми ё ёлғиз ўзингиз келасизми?” Мен: “Хон ҳазратнинг ўзлари биладилар”, — дедим.

Бир соатдан сўнг яна келиб, бугун кеч бўлди, дедилар. Эртаси куни кечкурун келиб, қани юринлар, хон ҳазрат чақираяпти, дейишди. Окшомдан икки соат ўтгач отланиб, хон ҳузурига бордик. Учта дарвозадан ўтиб хон аркига кирдик, дарвозалар бир-бирининг рўпарасига жойлашган эди. Хон ҳовлисига ҳам етиб бордик, юқорида айтганимдек, ўртадаги супа устига қора уй ўрнатиб қўйишибди. Хон шу қора уйнинг ўртасида ўтирган экан. Салом бердик, хон саломимизга алик олиб: “Омонмисиз, зерик-маяпсизми?” — деди.

“Хон ҳазратнинг давлатидан вақтимиз чоқ, хушимиз”, — дедим. Шундан сўнг хон: “Қани айтчи, оғзаки нима деб юбордилар?” — дея сўради. “Авваламбор хон ҳазратнинг саломатлигини тилаб қолдилар, иккиламчи, учта давлат хон ҳазрат билан дўст ва бирдамдирлар. Дўст сифатида хон ҳазратдан битта илтимос қилдилар”, — дея жавоб бердим. Хон: “Қанақа илтимос экан?” — деб сўради. Шундай арз қилдим: “Эронлик асирларни озод этишингиз хусусидадир, подшоҳлар дўстлик ва биродарликда бир-бирига вилоят ва, ҳатто, мамлакатларни ҳам бахшида қиладилар, исләмпаҳоқ подшоҳимиз эса хон ҳазратдан ўз фуқароларинигина тиламоқдалар. Асирларни қўйиб юборсангиз ва бундан кейин Туркмония жамоаси орасида чопкин, босқин ва одамларни банди қилиб сотишларни таъқиқласангиз икки давлат ўртасидаги дўстлик дунё тургунча туражак. Иншооллоҳ, буюк Эрон давлати билан дўстликдан самаралар қўражаксиз, душманликдан эса мамлакат вайронагарчилиги ва фуқаронинг оёқ ости бўлишидан бўлак нарса қўлга кирмаяжак”.

— Тўғри, ўртада дўстлик алоқалари тикланмасдан бурун чопкин ва талон-тароҷ бор эди, аммо, элчимиз Отаниёз маҳрамни олий мартабали шоҳ хизматларига юборган кунимиздан бошлаб

³⁵ 1258 ҳ.йилнинг 9 рабиъ ул-аввали, мелодда 1842 йил 23 апрелига тўғри келади.

орамизда дўстлигимиз биноси қад кўтарган кун ҳисобланади, — деди хон.

Камина ҳам эътироз оҳангида қуйидагиларни арз қилдим: ”Туркмония жамоаси Хуросондаги Турбат шахрини чопқин қилганда, дўстлик шартномасини имзолагани келган Эрон элчиси Мирзо Ризо³⁶ Сиз хон ҳазратнинг ҳузурда ўтирган эдику. Мирзо Ризога қўшиб Отаниёз маҳрамни, эронлик асир ва уларнинг молларини қайтариб олиб берсин, деб Марвга жўнатдингиз, аммо у топширилган ишни пайсалга солиб, вақтни чўзди ва охирида ҳам бирон асир ёки нарсани олиб бермади. Техрондан Хуросон волийси Осаф уд-давла билан бирга қайтаётганида Эрон давлатига, Марвга етиб борганим заҳоти асирлар ва уларнинг молларини туркманлар кўлидан олиб, юртларига жўнатаман, деб ваъда берди, лекин афсуски, ваъдасида турмади. Ундан кейин элчингиз Дурдибек Техронга келди, ўша аснода ҳам Хивага тобеъ туркманлар Ироқи ажамнинг асосий йўли ҳисобланган Аббос сбод, Мийомин деган жойларига бемалол чопқин уюштириб, улар орқали Роз ва Қушхона йўлидан келиб, Даржазни босганлар. Жаноб Осаф уд-давла туркманларнинг бош-бошдоклиги ҳаддидан ошганлигини кўриб, Марв ҳокими Ниёзмухаммадбойга шундай деб нома ёзганлар: Туркманлар бебошликни жуда ҳаддидан оширдилар, агар сизларнинг уларни жиловлашга кучингиз етмаса, руҳсат беринг, бизлар ўзимиз бу бебошларнинг таъзирини берайлик.

Ниёзмухаммадбой ва така туркман элининг сардори Хўжам Шукурхон жаноб Осаф уд-давлага “ҳеч ташвиш тортманг, хон ҳазрат чопқин ва босқинни жуда қаттиқ манъ қилдилар”, деб хат ёздилар. Хуросон волийсини хотиржам қилиб қайт, деб обрўли Амир Сорукхонни ҳам жўнатибдилар. Аммо Амир Сорукхон Машҳаддалигидаёқ беш юзта отлик келиб, Машҳад атрофидаги жойларга босқин уюштирганлар. Хуллас, сизлар томонингиздан дўстликка хилоф иш бўлмаса, жаноб Осаф уд-давла томонидан ҳам биронта ноўрин ҳаракат содир бўлмайди”.

³⁶ Мирзо Ризо Мезон Окоси 1839 йил охирида эронлик тутқунларни озод қилиш ва мустаҳкам дўстлик ўрнатиш масаласида Хивага Олтоқулихон ҳузурга келади ва 1840 йил баҳорида қайтиб кетади, хон унга қўшиб ўз элчиси Отаниёз маҳрамни ҳам Техронга жўнатади. Отаниёз маҳрам 1851 йили ҳам Эронга элчи бўлиб борган.

Хон эса ушбуларни зикр этиб ўтди: “Бизнинг-ку ҳамла қилмоқ ниятимиз бор пайтлари битта сардор билан тўрт-беш минг кишини отлантириб юборардик, холос. Аммо, Туркмония жамоати орасида бебош ва ўғри-қароқчилар кўп топилади, гоҳида ана шу тоифа одамлар бизнинг рухсатимизсиз у бурчак – бу бурчакдан ҳамла қилиб қолган бўлишлари мумкин. Осаф уд-давла бундай пайтларда менга ёзиб билдирмоғи керак эди. Шундан сўнг мен уларни жазоламасам бошқа гап эди, ўпқаласа ҳақ эди. Менинг Жамшид мартабали шохдан ҳеч гинам йўқ, ўта қалби пок ва самимийлар. Лекин Осаф уд-давла ва Солор³⁷ ҳамда Жаъфарқулихон³⁸ айрим ярамас, қабих ишларни қилишдан қайтмайдилар, тўпу замбараклари билан келиб, элимни чопқин қиладилар. Бир марта Солор босқин қилиб кетди, яна бир гал Жаъфарқулихон хужум ва чопқин уюштирди, мен бундай ҳаракатларга тоқат қилаолмайман, ҳар ким ўз ерида барқарор турсин, биров-биронинг сарҳадига таъжовуз қилиш бўлмасин”.

Мен хон ҳазрат арзига шундай етказдим: “Исломпаноҳ подшоҳнинг истаклари амалга ошса, чопқин-босқинлар ва асирларни кул қилиб состишни тўхтатсангиз, бу дўстлик қиймат қойим бўлгунча давом этажак”. Хон ҳазрат деди: “Бу ўн-ўн беш асирни озод этмоқ арзимаган нарса, худо хоҳласа бу гаплар амалга ошгусидир”. Камина дарҳол ўз фикримни таъкидлашга ўтдим: “Эй шавкатли хон ҳазрат, гап ўн ёки юз нафар асир устида кетмаяпти, буюк Эрон давлатининг олий эгаси ўз одамларининг ҳаммасини қайтаришингизни тиламоқдалар, хон ҳазрат Жамшид мартабали подшоҳнинг ана шу истакларни амалга оширмоқлари лозим”.

Бу учрашув шу ерга етганда тугади. Ташқарига чиқдик. Хоннинг бита кишиси олдимизга тушиб, каминани Меҳтарнинг уйига олиб бордилар. Ичкари кирдим, ҳовли коп-қоронғи эди. Узокдан разм солдим, ўнтага яқин одам шу қоронғилик ичра ўтирар эдилар. Олдин, булар Меҳтарнинг хизматкорлари бўлса керак, деб ўйладим. Мен билан бирга келган киши ”қани, меҳмон”, деди. Қарасам, айвон саҳнига гилам тўшалган, бир неча одам қоронғиликда гаплашиб ўтирибдилар, энди англадимки, булар дав-

³⁷ Эроннинг чегара худудидаги ҳарбий-маъмурий амалдор.

³⁸ Эроннинг чегара худудидаги маъмурий амалдор.

латнинг улуғларидан. Ўтирганлар Ўрозхон така, Меҳтар ва унинг укаси, хон ҳазратнинг яқин амалдорларидан Накиб, буларнинг мирзолари ҳисобланган асли эронлик Мирзо Назар Макри Соважибулоқий бўлиб чиқди. Хол-аҳвол сўрашиб ўтирилгач, накиб ўзининг Русия, Рум ва Франция мамлакатлари ҳақидаги гапларини бошлаб юборди. Сўнг дастурхон обкелиб ёздилар, унга бир неча нон, бир калла ўрис канд келтириб қўйдилар. Уларнинг қондасича ноннинг бир четини ушатиб, тузидан татиган бўлдим. Шундан сўнг фотиҳа ўқиб, дастурхонни йиғиштирдилар. Калла кандни эса ўзларининг урф-одатига кўра менинг одамимга тортиқ қилдилар. У ердан чиқиб, яшаб турган жойимизга шошилдим. Чунки, тун ярмидан оққан, гапиришга мажолим йўқ, қолаверса, қорнгуликда ўтириш ва гаплашишдан хайр чиқмайди. Эртасига эрталаб Ёкуб меҳтарга ушбу мазмунда хат чиқартирдим: “Қиблагох хон ҳазратлари, Эрон исломпаноҳ подшоҳининг мақсади ўз одамларини қайтариб олиш, ўзга илинжлари йўқ”. Меҳтар хатни хон назаридан ўтказган экан, хон ҳазрат, ўзинг элчининг ҳузурига бориб гаплаш, мақсадларини аниқлаштириб кел, деб буюрибди. Меҳтар ўтирган уйимизга келди, чилим ва чойдан сўнг: “Юринг, инглизнинг уйига бориб, бироз гаплашиб қайтайлик”, — деб қолди. Инглизнинг ҳузурига бориб, анча гаплашдик. Гап-сўзимиз икки соатча давом этди. Меҳтар суҳбат асносида гапини мана шу саволдан бошлади: “Кўзда тутилган асл мақсадларингиз нимадан иборат?”

— Хон ҳазрат номини улуғлаш! — дедим мен. Меҳтар: “Бунинг учун нима қилмоғимиз зарур экан?” — деб сўради. Жавобимда давом этиб дедим: “Жамшид мартабали, ислом ҳимоячиси бўлган подшоҳимизнинг хон ҳазратдан бир дўст давлат сифатида қилаётган истакларини хон ҳазрат ҳузурига кеча ҳам айтдим, Жамжоҳ подшоҳнинг кўзда тутаётганлари эронлик асирларни озод қилиб, ўз юртларига қайтаришдир. Агар дўстликда собитқадамлик қилмоқчи бўлсангиз, бу бир оддий нарсасидир. Келинг, қарайлик, агар асирлардан қайси бири Эронга қайтишни хоҳласа, кетсин, истамагани шу ерда қолаверсин, эрки ўзида. Шунингдек, сизнинг Эрондаги асирларингиздан ҳам ким Эронда қолишни истаса қолсин, хоҳламаса Хивага қайтсин”. Меҳтар аниқлик киритиб сўради: “Қайси вақтдаги асирлардан бер деб

сўрайсиз?” Мен дарҳол жавоб бердим: ”Мағфиратли хоқон³⁹ замонларидан”.

— У вақтларда Эрон билан орамизда дўстлик шартномалари имзоланмаган эди. Отаниёз маҳрам Техронга борган кундан бошлаб⁴⁰ дўстликка келишиб олинган, ўша кундан қанча асир келтирган бўлсалар берамиз, биздан ҳам қанча олиб кетилган эрса, сизлар қайтарасизлар. Агар ундан ортиғи, яъни бошқа пайти келганларини ҳам хоҳласангиз, худди биз марҳум Нойиб усалтгана жаннатмакондан сотиб олганимиз каби сизлар ҳам сотиб оласизлар, биз ҳам илгари замонларда Эронга олиб кетилганларни қайтармоқчи бўлсак, айнан шундай қиламиз, пулини тўлаб оламиз, — деди Меҳтар. Камина дедим: “Менга бундай шартни қабул қилишга ёки яна қандайдир келишувга инон-ихтиёр берилган эмас, буюк Эрон давлати сарвари ўзининг барча одамларини тиламоқдалар. Агар дўст бўлсангиз учта улуғ давлатнинг⁴¹ истаklarини амалга оширмоғингиз лозим, айтганларини қабул этмоғингиз керак. Аммо, оғизда дўстлик даъвосини қилиб, амалда ҳар кун сизга қарашли Туркмония жамоаси устимизга чопкин-боскин билан ҳужум уюштириб турса, бу аҳдупаймон ва ваъдага хилоф иш-ку?” Меҳтар яна ўз сўзида маҳкам туриб, қанча асир сўрайсизлар, дея такрорлай бошлади. Мен айтдим: “Қанча бўлса, шунчасини сўрайман, сизлар айтинглар, қанча берасизлар ўзи?”

Меҳтар индамай қолди, аммо унинг мақсади шу эдики, Отаниёз маҳрам Техронга борган кундан буёғига келтирилган, аммо қўлларига озод хати бор ва ўзларини ўзлари сотиб олган асирларни қўйиб юборарканлар. Сафарим тугагач, ҳақиқатдан ҳам ўшандай асирлардан бир нечасини ўзим билан олиб келдим, улар асли Эроннинг Шохруд шаҳридан бўлиб, етиб келганимиздан сўнг хурсандлик ила бола-чақаларининг олдига кетдилар.

Меҳтар гапга тушди: “Афсус, сизларда ихтиёр йўқ экан, аммо Мирзо Ризо келганида биз билан келишиб иш тутди, ўша кунларда қанча асир олиб келинган бўлса, ҳаммасини озод қилиб,

³⁹1838 йил вафот этган Эрон шоҳи Фатҳали шоҳ Қожор кўзда тутилмоқда.

⁴⁰ Яъни 1840 йил ёзидан.

⁴¹ Англия, Россия ва Эрон давлатлари кўзда тутилмоқда.

элчимиз Отаниёз махрамга кўшиб Эронга юбордик. Аммо бунинг ҳам охирида бир ишкали чикиб қолди. Отаниёз махрам Эронда бир нечта бизга қарашли сарахслик асирлар борлигини билиб, қудратли давлат олий эгасига айтибди, улардан уч-тўрттасидан бошқасини кўйиб юборибдилар, аммо ўша уч-тўрттасини сўраганида, бергилари келмабди, сарахслик асирлар Жамжоҳ подшоҳимиз оналари хизматидадир, волиданинг ҳурматини хонайи Каъба сингари бажо келтирмоқ лозим, шоҳимизнинг оналари уларни кўйиб юборишга розилик бермайдилар, дебдилар. Кўряпсизми, мана шунақа, биз асирларни берганимизда, сизлар асир бермайсизлар”. Камина дедим: “Хуллас, подшоҳимизнинг мақсадларини айтдим, юкоридагилардан иборат эди, энди хон ҳазрат ўзлари биладилар”. Меҳтар: ”Бориб хон ҳазрат арзларига етказаман, хон ҳазрат не фармойиш қилсалар, шу бўлади”, — дея хон хузурига кетди.

Хон ҳазрат шу кунларда шаҳар ташқарисидаги боғига чикиб кетган эдилар; Муҳаммад Алихон Келотий⁴² одам юбориб⁴³ самарангизни қўлга киритмагунча (натижага эришмагунча) элчиларга рухсат берманг, деб айттирибди; яна шундай хабарлар келди: Жамжоҳ подшоҳ Техрондан чикиб, кўшин билан йўлга тушибдилар ва Ёрмуҳаммадхон ҳам кўшин йиғиш ҳақида буйруқ олибди, Жамшид мартабали подшоҳ Хуросон орқали ва Ёрмуҳаммадхон Ҳирот томондан Марв устига босиб келадиган бўлибдилар. Осаф уд-давла ҳам кўшин тўплаётган экан.

Бир неча кундан сўнг хон ҳазрат шаҳарга келди, мени чақиртирдилар. Кун ботиш пайти эди. Меҳтарнинг уйига бордим. Мирзо Назар Макрий (Соважибулоқий) ҳам шу ерда экан. Ҳол-аҳвол сўрашилгач, дастурхон ёзиб, нон ва ўрис қанд келтириб қўйдилар. Ноннинг тузидан татилиб, дастурхон олиб кетилди. Шундан сўнг Меҳтар Муҳаммад Валихонни олиб келишларини буюрди. Муҳаммад Валихон келиб, салом бериб ўтирди. Меҳтар менга қараб, гапираверинг, деди. Камина дедим: “Гапим ўша бир неча бор хизматингизга арз қилганларимдир, бошқа сўзим йўқ”. Меҳтар

⁴² Афтидан Хуросон ҳокими Осаф уд-давланинг ўғли назарда тутилган.

⁴³ Муаллиф ҳисоботида Муҳаммад Алихон Келотий кимлиги аниқ айтилмагани каби, унинг қаерга одамини юборгани ҳам айтилмаган, бизнингча, чопарни Техронга саройга жўнатганлар.

худди эсидан чиққандай қилиб, “нима экан у сўзлар?” деб сўради. Яна такрорлаб, шундай жавоб бердим: “Меҳтар ого, бўлмаса яна эшитинг, учта давлат дўст мамлакатлар сифатида хон ҳазратдан эронлик тутқунларни қўйиб юборишни сўрамоқдалар. Хоразмда шу кеча-кундузда ўттиз минг эронлик асир бор. Исломпаноҳ подшоҳимиз кўнгиллари тўлиши учун шу ўттиз минг нафардан қанчасини бера оласизлар? Камина бу сўзларни давлатингиз тарфдори бўлганимдан айтмоқдаман”. Меҳтар деди: “Бундай қила олмаймиз. Чунки, асирлар мамлакат фуқароси ва раият қўлидадир, ҳар бирини ўттиз тилло, қирқ тиллога сотиб олганлар. Халққа жабр ва озор етказиш давлатимиз қондаси эмас. Битта бериб, битта оламиз. Марҳум Нойиб ус-салтана жаннатмакондан биз сарахслик асирларимизни сотиб олганмиз, сизлар ҳам ўз асирларингизни халқ қўлидан пулини тўлаб олинглар”.

— Исломпаноҳ подшоҳимиз ўз одамларини пул тўлаб сотиб олмайдилар, — дедим мен. Меҳтар гапимни эшитмагандай сўзида давом этди: “Мана, Муҳаммад Валихон ўртамизда катхудолик қилсин”.

— Муҳаммад Валихон саккиз ойдан бери қўлларингизда тутқун турибди, дунёдаги гапларнинг ҳеч биридан хабари йўқ, — дедим мен. Муҳаммад Валихон ҳам узиб олди: — Мен бу одамни эндигина сизларнинг олдингизда қўриб турибман, нима дея оламан?

— Демак, бўлмас экан. Агар ўн-ўн беш нафарини хоҳласангизлар, қўлингиз қуруқ қайтмаслиги учун бераман, — деди Меҳтар.

— Буниси қанака жавоб бўлди энди? Ўша ўн-ўн беш нафарини ҳам сизларга бахшида қилдик. Асир эгасиз қолгани йўқ, — дедим.

Шундан сўнг Муҳаммад Валихон билан суҳбатлашдик, у фикрини шундай изҳор қилди: — Булар ҳаммасини бермоқчи эмаслар, албатта.

— Қанчасини берсам яхши? — гапга қўшилди Меҳтар.

— Агар беш мингтасини берсангиз, буюк давлат эгаси олдида тилим узун бўларди, — дедим. Тортишувимиз бу гал уч-тўрт соат давом этди. Баҳсимиз беш мингдан тортиб, икки минг нафаргача тушди. Бечора Муҳаммад Валихон, мингтага келишинг, балки бериб қолишар, дея илтимос ва тавалло қиларди. Баҳсимиз мингта устида ҳам бўла бошлади. Меҳтар: — Хонга мингта ҳа-

қида ҳам айтаолмайман, — деди. Мен сўзимда қатъий туриб шундай дедим: — Биз ҳам шундан камини олмаймиз!

Меҳтар ярим соатча ўйланиб, бориб хонга айтаман, деди ва хон ҳузурига равона бўлди. Энди Муҳаммад Валихон иккаламиз ёлғиз қолдик. Муҳаммад Валихон деди: “Зўрлик билан олмагунча булар асир озод қилмайдилар”. Шу гаплар устида турган эдик, Меҳтар келиб қолди ва Сизни хон чақиряпти, деди менга. Хон ҳазрат ҳузурига кириб бордим ва салом бердим. Хон, Муҳаммад Валихонни ҳам олиб қиринглар, деб буюрди. Муҳаммад Валихон ҳам келиб, салом берди ва менинг ёнимда турди. Хон ҳазрат сўради: — Омонмисиз?

— Хон ҳазрат давлатидан, худога шукр, — деб жавоб бердим.

— Озор етмаяптими? — яна сўради хон.

— Йўқ, алҳамдиллоҳ, — деб жавоб бердим. Хон асосий масалага ўтиб: — Ниҳоят меҳтар билан нимага келишиб олдинглар? — деб сўради.

— Мен элчилигим мақсадини баён этдим, энди ихтиёр хон ҳазратнинг ўз қўлларида. қандай қарор қилсалар, ўзлари биладилар, — деган жавобни қилдим.

— Озод асирларни бераман. Агар бундан ортиғини истасалар, биз сотиб олганимиз каби сизлар ҳам пулини тўлаб олаверинглар, — деди хон.

— Эроннинг Жамжоҳ подшоҳи асир сотиб олмайди ва унинг қўлида бўлган асирлар ҳам худо буйруғига биноан озоддилар, ихтиёрлари ўзида. Ҳеч кимса уларга хўжайинлик қилаолмайди, — дея хоннинг арзига етказдим. Хон шундан сўнг деди: — Русия ва Англия мухтор вазирлари менга “шоҳ устинга бостириб бормоқчи эди, биз қўймадик”, деб ёзибдилар ўз мактубларида. Мени қўрқитмоқчи бўлибдилар. Ва жаноб Ҳожи *салламуллоҳ* ҳам “агар асирларни қайтармасанг юртингни босиб оламиз”, деб ёзибдилар. Майли, агар шоҳ босиб келмоқчи бўлса, мана биз ҳам турибмиз. Худо нимани хоҳласа шу бўлади.

— Худо кўрсатмасин ислом паноҳ подшоҳнинг ҳумоюн мавкаби бу томонларга келишини, унда на мамлакатингиз омон қолади ва на раиятингиз, — дедим.

— Сен ҳам мени қўрқитмоқчимисан? — деди хон.

— Йўқ, Сизни қўрқитмоқчи эмасман. Камина сизлар билан музокара қилишга келдим, айтган ҳар бир гапингизни маъқуллашга,

тасдиклаб кетишга келмадим, демокчман, — дея арзларига етказдим.

— Максадим дўстлигимиз мустаҳкам бўлсин. Бу масалада Эрон давлати улуғига биз бир мактуб ёзайлик, Сиз ҳам бир мактуб битиб, Техронга чопар жўнатинг, Жамжоҳ подшоҳ мендан қанча асир кераклигини таъйин қилсинлар. Шундан сўнг мен ҳам ўз қароримни билдираман. Агар улар кўнсалар, шунча асир озоддир, жуда соз, янгидан сарҳаддорларга⁴⁴ ҳам босқин-чопқинни манъ қилиш ҳақида буйруқ бераман. У томондан менинг асирдаги одамларимни ҳам қайтаришади ва сарҳаддорларига бизнинг ерларимизга тажовуз қилишни таъқиқлашади, — деди хон шаштидан тушиб.

Камина дедим: — Чопар Техронга бориб-келгунча икки-уч ой вақт ўтади. Меҳтар билан келишилган қарор бўйича асир бераверинг, биз олиб кетайлик ва сизнинг одамингиз Эронга бориб, асирларини олиб келсин.

Хон бу гапларимни эшитиб: — Бунақаси кетмайди. Мен сизларга асирларни бериб юборсам, обкетсангизлар, аммо, Эрон давлати мендан тушган асирларни қайтариб бермаса, кафолатини ким беради? — деди. Мен хоннинг кўнглини тинчйтиш учун: — Мендан хотирингиз жамъ эмас экан, мана инглиз ҳам бу ишнинг бир чеккасида турибди, унга ишонинг ҳеч бўлмаса, — дедим.

Хон ўз ҳадигини маъқуллаб: — Инглиз ҳам сенга ўхшаган бир амалдор, асиримни бермасалар, сени қаердан топаман, инглизингни қаердан излайман? Шу пайтгача [Эрон] подшоҳларининг ҳеч бири ота-бобомга ҳам, менга ҳам бундай таклиф-истак билан мурожаат қилган эмасдилар. Қоида шунақалигини биласиз: дўстлик ва биродарлик ўз ўрнида барқарор экан, ака-укалар музокара олиб бораверадилар⁴⁵, яъни бу [биродар давлатлар ўртасидаги] қоида. Мана сизлар, барча асирларни бер, деяпсизлар, мен эсам, бунинг имкони йўқ, демокдаман. Ака-укалик, дўстлик юзасидан имконим етгунча бераман, йўқ демаяпман. Орада дўстлик бўлмаганда, битгага-битта, деб тураверардим. Ундан ташқари, мен етмиш минг тумон бериб, мархум Нойиб ус-салтана жаннат-

⁴⁴ Чегара ҳудуддаги чегарага масъул маъмурлар ва ёки ўша ҳудуддаги ноҳиялар ҳокимлари.

⁴⁵ Яъни биродарлашган Эрон ва Хива хонлиги дейилмоқда.

макондан асир қайтариб олдим. Сизлар ҳам сотиб олинглар. Сотиб олмасангизлар, Техронга чопар бориб “бундан кейин орамизда музокара йўқ” деган хабарни олиб келсин. Айтмоқчиман-ки, асир даъвосини қилиб ҳар кун келаверманглар, мен ҳам бугунгидай қийин аҳволга тушиб, асир бермайман, деб ўтирмайин! — деди.

— Инглиз билан ҳам бир гаплашиб кўринг, — дея хон арзига етказдим.

— У билан ҳам гаплашамиз, — деди хон. Шунда бу камина дедим: — Ёзмоқчи бўлган мактубингизни олиб келсинлар, мен ҳам кўриб, ўша мазмунда хат ёзай, беражак асирларнинг сонини айтиб ёзсангиз подшоҳнинг тушуниши учун осон бўлади.

— Мирзо Ризо бунчалик вақтни олиб ўтирмаган эди ва бунақа гаплари йўқ эди. Кечаю кундуз ўз иши билан машғул эди, — деди Меҳтар хон ҳазрат хузурига арз қилиб.

— Унинг сизлар билан бундай музокара олиб боришга ҳуқуқи йўқ эди, менда эса бундай ҳуқуқ бор ва шунинг учун келганман, — дедим. Хон ҳазрат мавзуга доир билиб, қуйидагиларни ҳам сўради: — Гургонга қўшин келибди эмиш, у қанақа қўшин?

— Гургон чегара минтака, доимо қўшин у жойларда сохлу (сақлаб) турилади. У ергина эмас, балки, подшоҳлик қўшинлари барча чегара ҳудудларда мунтазам равишда хизмат вазифасини ўтайдилар — Гургон, Озарбойжон, Форс ва араб Ироқи — хуллас, қаерда Эрон чегаралари бўлса, ўша ерда қўшин ҳамини сақланади.

Бу кечаси тундан беш соат ўтгунча шу зайл гаплар билан кечди. Эртаси куни кози, булар ишга панжа орасидан қарамоқдалар, деган мазмунда олдимга одам жўнатибди. Нечта одам беришимизни белгиласалар, аниқ бўлса, ҳар ҳолда яхши эди, дебдилар. Шу гаплардан кейин ҳам икки кун ўтди, бошқа ҳеч хабар бўлмади. Меҳтарга, Эронга юбормоқчи бўлган мактубларингизда минг киши берамиз деб айтган қарорларингизни ёзинглар, шундан озини ёзсангизлар мен Техронга чопар юбормайман, деган мазмунда хат чиқартирдим. Хат давомида яна шундай фикрларни баён этдим: албатта олдин сизлар қарор қабул қилиб, уни Эрон томонга билдиришларингиз лозим, шунда давлатимиз катталари Хива томонининг мақсади нима эканини англайдилар. Хоразмдаги эронлик ўттиз минг тутқундан мингтасини беришларингизга

ҳам кўндим, сизлар эса шунга ҳам розилик бермаяпсизлар. Агар Сиз ва хон ҳазрат айтган шартларнинг яна бошқа моддалари бўлса, уни ҳам мактубда ракам қилинглар, ихтиёр сизларда. Биз эса тинчлик ва яраш тарафдоримиз, давлатингизга хайрихоҳмиз. Шу давлатхоҳлигимиз сабабли Сизга бир неча бор айтдим, хон ҳазратга ҳам арз қилдим, қарорингизни ўзгартирмасангиз, каминага, бизнинг қароримиз шундан ўзга нарса бўлолмайди, деб хат ёзиб беринг, албатта тагида муҳри бўлсин. Камина ўшанда кетишга ижозат сўрайман, бошингизни оғритиб ўтирмайман.

Тўраҳон ва Қушбеги Жайхун дарёси бўйига қазув ишлари учун кетган эканлар, хон уларни ҳам асирлар масаласи бўйича маслаҳатга чақиртириб олибди. Хатим давомида бундай шошилинчга ишора қилиб, Меҳтарга қуйидагича ёздим: то остига муҳр босилган мактубингиз менга етмагунча, кетишга рухсат сўрамайман.

Эртаси кечкурун Меҳтар менга бир хат юборибди, унда қуйидагилар битилган эди: дўстлигимиз ўз жойида барқарор туришини истасангиз гап шу — битта оласизлар, битта берасизлар. Агар уруш қиламиз десангизлар, биз ҳам урушамиз, Эрон давлати бизга қандай муносабатда бўлса, биз ҳам шунга қараб иш тутамиз.

Камина жавобида ёздим: Соҳиб, мен сизлар билан уруш ва жанжал ҳақидаги музокараларни олиб бориш учун келмадим, менинг истагим доимо бир-биримиз билан дўст-биродар бўлайлик ва бу дўстлик қиёмат кунигача барқарор турсин! Сиз ўзингиз, хон ҳазрат озод асирларни Муҳаммад Валихон билан қўшиб юбориш рухсатини бердилар, шунга қарор қилдик, деб айтдингиз. Биз, унақа бўлса бир навъ. ёмон бўлмас эди, дедик. Ҳозир эса яна берган сўзингиздан тониб турибсиз. Агар сизларнинг қарорингиз, биттани ол ва биттани бер тарзида бўлса, унутманг, Эронда бор-йўғи эллик-олтмиш нафаргина асирингиз бор, холос, шундан зиёд эмас. Майли, бўпти, унда исломпаноҳ подшоҳ мактубига ва жаноб Ҳожи *салламуллоҳи-таоло* ёзганларига жавоб битиб, бирга чиқартириб юборинглар, шунингдек, чегарагача бизга ҳамроҳлик қиладиган меҳмондорни ҳам тайинланглар. Хон ҳазрат оғзаки билдирган қарорларига кўра, ўзларининг чегара ўлка волийларига дўстлик қоидаларига хилоф ишга қўл урмасликни буюрганлар, дея умид қиламан.

Томсон соҳиб ҳам Меҳтарга хат ёзиб чиқартирибди ва унинг мазмуни қуйидагича эди: Сизнинг Эрон элчисига ёзган хатингизни кўриб, мазмуни билан танишдим. Дўстлик ўз ўрнида қолади, деб умид қиламан. Сал бурунрок ёзишингизча, хон ҳазрат озод асирларни Муҳаммад Валихонга қўшиб юборишга рухсат берган эдилар, шунақа бўлса, уларни ўзимиз билан бирга олиб кетардик, бу иш жуда соз бўларди. Аммо кейинги хатингизда мазкур ваъдаларга тескари гаплар битилган, начора. Англия мухтор вазирининг мактубига жавобларингизни ёзиб берсангизлар, олиб кетсам.

Иккала хатни ҳам Меҳтарнинг хизматкоридан бериб юбордик, олиб кетди. Икки соатдан сўнг эса қайтиб келиб, хатни олиб бордим, аммо хон ичкари ховлига кириб кетган эканлар, ёзганларингизни Меҳтарга топширдим. Меҳтар ўз уйига кетди, хатларингизнинг жавоби эртага маълум бўларкан, деди.

Эртасига тушдан олдин бизга берадиган инъом ва хилъатларини⁴⁶ жўнатишибди, шунингдек, айтишдики, уч кундан кейин чегарагача кузагиб борадиган меҳмондор таъйин қилинар ҳамда подшоҳ мактубига жавоб ва бошқа хатлар ҳам тайёр бўлар экан.

Эртасига кечқурун хон ҳазрат яна бизни ўз ҳузурига чорлади, бордик ва хон деди: — Бугунгача Эрон подшоҳлари менга бундай таклифни қилмаган эдилар. Очиғи, мен ҳам бу таклифнинг уддасидан чиқаолмайман, одамни қийин аҳволга солиб қўядиган оғир таклиф, сабаби шундаки, асирларнинг бариси раият ва халқ қўлида, ҳаммасига пул тўлаб, сотиб олганлар ахир, халқдан мулкни тортиб олиб, бундай жабр ўтказиш мамлакатимизда қоида эмас. Асирларнинг умумий баҳоси ҳам чакана эмас, майли, унча-мунча бўлганда бир иложини қилардим, аммо кўпини сотиб олишга қийналамиз, халқдан зўрлик билан тортиб олиш эса бизнинг қонунимизга мутлақо зиддир. Халқ билан орамизда шундай келишув бор: раиятдан ундирадиганимиздан бир динор ҳам ошиқча олаолмаймиз, ҳаққимиз йўқ, олсак ҳар кун бизни минг маломатга дучор қилишади, ўз ҳолимизга қўймайдилар.

Хон ҳазрат гапида давом этиб деди: — Жамшид мартабали

⁴⁶ Хилъат, яъни тўн кийгизиш шарқ мамлакатларида ундан ҳам илгари замонлардан расм бўлган, айниқса, подшоҳлар саройларида бу масалага қаттиқ риоя қилинган ва бу соҳада махсус мансаблар мавжуд бўлган.

подшоҳ ҳамиша ўз одамини юборардилар, бу гал нима сабаб бўлиб, рус ва инглиздан одам қўшиб юборибдилар? Бизлар мусулмон ва сизлар мусулмон, нега энди икки ислом биродарлар орасида рус ва инглиз воситачилик қилиши керак экан? Сен ўзинг келаверганинга мақсадга мувофиқроқ бўларди. Мана энди асир берсам, дўсту душман “хон ҳазрат рус ва инглиздан кўрққанидан асир берди” деб устимдан куладилар. Бу биз билан уришган ўша ўрис, кўрқмаймиз⁴⁷, енгганмиз уларни, уларнинг кўшинидан қанчаси талофатга учраганини, эшитгансиз. Мен буларнинг одамлари келганидан ва менга мактуб юборганларидан жуда ранжидим, хафа бўлдим. Бундан кейин рус ва инглизнинг келишига зарурат йўқ, мен Жамжох подшоҳдан хабар келишини интизорлик билан кутаман, қанақа назар билдирмасинлар, Эрон подшоҳи билан ахийри бир қарорга келиб, ўзимиз тил топиша оламиз, деб ўйлайман.

Бу кеча суҳбат шу ерга келганда тугади, уйга кайтдик. Аммо шу кунларда ҳадеб бир-биридан хунук хабарлар келмоқда эди. Бир куни айтишдики, Марв ҳокими Ниёзмухаммадбой ҳузуридagi Мирзо Боқир Шохрудий гапига караганда, Хуросон волийси Осаф уд-давланинг ўғли Муҳаммад Алихон беш минг суворий билан Ҳирот томонга бориб, ўша ердан Ёрмухаммадхон билан бирга Марв устига бостириб келишга буйруқ олибди. Бошқа томондан, аниқроғи, Хон Бобоҳон сардор тарафлардан “Бобоҳон сардор така туркманлардан жуда кўп асир олибди ва анчасини қиличдан ўтказибди”, деган хабарлар етиб келди. Хон ҳазрат ҳузурига Бухородан амирнинг одами келиб, амирнинг “хон асир бермасин, асир берса, эртага мендан ҳам асир талаб қила бошлайдилар”, деган сўзларини етказибди. Хон ҳазратнинг фаррошларидан биттаси бизнинг олдимизда шундай деди: “Эшик орқасидан эшитдим, сизларни [Қора]кумнинг ўртасига олиб бориб ўлдирмоқчилар”. Хуллас, ҳар бир одам биз учун бир фол очар, мен эсам, “тақдиримиз худованди олам кўлида, оллоҳ нимани раво кўрса, шу бўлади”, дердим.

Эртаси куни Муҳаммад Валихоннинг одами Раҳимхон келиб: – Отаниёз маҳрам ва Оразхон така менга, элчиларнинг олдига

⁴⁷ Хон граф Перовскийнинг 1839 йил ноябрида бошлаб, ўта муваффақиятсиз тугаган Хивага ҳарбий юришини кўзда тутмоқда.

бориб айт, хон ҳазратнинг мақсади Техронга чопар юбориш эди, сизлар эса “қанча асир беражагинг ҳақидаги қарорингни билдир”, деб туриб олдинлар, хон ҳазратнинг мақсади, бундай қарорни шох берсин, деган мазмунда эди. Хон Техронга чопар юбормаганингиз сабабидан ранжидилар. Хонга бир хат ёзиб, бизнинг мақсадимиз хон ҳазратга давлатхоҳлик юзасидан эди, бошқа фикримиз бўлмаган, деб айтинлар, — деган мазмундаги сўзларни гапирди.

Томсон соҳиб ва Муҳаммад Валихон, хат ёзишнинг айби йўқ, хон шу восита орқали сизлар билан яна учрашиш истагини билдирмоқда, дейишди. Хонга хат ёзиб, Отаниёз маҳрамга, хон ҳазрат назарига етказсин, деб жўнатдим. Кечадан уч соат ўтганда хатнинг жавобини олиб келдилар, хон ҳазрат куйидаги мазмунда фикрини баён этган эди: “Доноликда тенгсиз элчи жанобларига маълум ва равшан бўлсинким, орамизда бўлиб ўтган — Эрон подшоҳи асирлар сонини белгилашлари учун Техронга чопар юборсангиз мақсадга мувофиқ бўларди, деганимиз ва сизлар эса юбормаймиз, асир сонини сизлар айтишингиз зарур, деб берган рад жавобли баҳслардан сўнг биз ҳам асирлар сонини кўрсата олмаймиз, деган қарорга келдик. Шунинг учун бу масала ҳозирча тўхтатилиб, фақат муҳим баҳслардан яна бири — чегара ўлка волийларига бир-бировнинг ерига тажовуз қилмаслик масаласи ушбу музокараларимизнинг ҳал этилган муваффақиятли қисми ҳисоблансин: Эрон давлати ўз чегара ўлка волийлари, яъни сарҳаддоронларига боскин-чопқинни тўхтатиш ҳақида қаттиқ топшириқ берсин, биз бундай буйруқ бериб келганмиз ва керак бўлса, яна Эрон ерларига боскин-чопқин қилмаслик тўғрисида олий ҳукм чиқарамиз. Дўстлигимиз эса бурунгидек ўз ўрнидадир, фақат, алмашув шу биродарлик асосида битта олиб, битта бериш шаклида амалга ошаверади”. Қарасам, тагин ўша биринчи жавобнинг ўзгинаси.

Оқшом маҳали хон ҳазрат ҳузурига чорлади. Инглиз билан бирга Мехтарнинг уйига бордик. Мехтардан ташқари Муҳаммад Валихон ва Мирзо Назар ҳам шу ерда ўтирган эканлар. Саломлашиб биз ҳам ўтирдик. Мехтар гап бошлади: “Менга, агар мингтадан оз асир бўшатмоқчи бўлсангиз, ёзиб муҳрланлар, барибир Техронга одам жўната олмайман, шу хатни ўзим билан обкетаман, деб хат чиқартирибсиз. Хон билан гаплашган оқшомингиз хон нима дедилар?” Мехтарга дедим: — Хон айтдиларки, неча

асир олишларини шоҳ белгиласинлар, кейин биз ҳам қанча беришга қурбимиз етишини маълум қиламиз. Мен хон ҳазратга, Жамжоҳ подшоҳ “фалонча” демайдилар, хаммасини озод этиш ниятидалар. Сизлар ”фалонча берамиз” деган қарорингизни билдиришингиз керак, дедим. Бу гапларнинг хонни ранжитадиган ёмон ери йўк. Каминани сизлар нима десангиз шуни тасдиқлаб кетиш учун юбормадилар, ахир.

— Бошқа келганлар бундай мазмун ва оҳангда сўзламас эдилар-ку? — деди Мехтар. — Биз нима десак, баҳслашиб ўтирмай, ўз ишлари билан бўлардилар.

— Одамлар ҳар хил бўлади. Мен нима деяган бўлсам, давлатингиз равнаки, обрўсини назарда тутиб гапираяпман. Техронга чопар юборишнинг ҳам ўз қонун-қоидаси бор, сизлар қоидани билмайсизлар. [Дипломатия] қоидаларини назардан соқит қилиб, кўнглингизга келганини гапираверасизлар. Сизлар катта давлатлар билан музокара олиб бормагансизлар. Техронга чопар юборишни манъ қилганим шундаки, сизлар давлатчилик қоидаларига мувофиқ иш тутмадингизлар, — дедим. Мехтар шу сўзларимдан сўнг: — Жамшид мартабали подшоҳ ўз номаларида асир деган сўзни мутлақо оғизга олмаганлар-ку, — деди.

Камина дедим: — Эй азизим,шоҳнинг ўз мактубида асирлар хусусида гапириши давлатчилик қоидасига тўғри келмайди. Давлат арбобларининг ёзганлари — шоҳнинг буйруғи ҳисобланади. Шунинг ўзи қисоя, шоҳ ёзиб ўтирмайди. Аммо сизлар олиб бораётган ҳар қунги музокаралардан шуни билдимки, агар Техрондан, яъни шоҳнинг ўзидан фармойиш бўлганда ҳам барибир қабул қилмасдингизлар. Яна ўша — битта ол, битта бер, деб тураверардингизлар. Нега сизлар жўяли гапларни, ўринли таклиф ва асосли мулоҳазаларни ёқтирмайсизлар?

Шу гаплардан сўнг ўрнимиздан турдик, Мехтар, Муҳаммад Валихон, Томсон соҳиб ва мен биргаллашиб хон ҳазрат хузурига йўл олдик. Хон бу гал бизни ўтиришга таклиф қиларкан, мулозаматни бошқа мулоқот кечаларимиздан-да зиёदारоқ қилди. Бироздан сўнг эса ”ватанга қайтсангизлар, майли, руҳсат” деди хон.

— Ҳа, ижозатингиз билан қайтамыз, лекин, келтиришга яхши келтирдингиз-у, қайтиш жавобингиз кўнгилдагидек бўлмади. Бизни ноумид қилиб жўнатаяпсиз, — дедим оғриниброқ.

— Эроннинг Жамшид мартабали подшоҳи билан биродарли-

гимиз ўз ўрнида қолажак. Лекин, модомики, бизнинг одамларимиз Эронда тутқун ва сизникилар бизнинг қўлимизда экан, бунинг ҳозирча ягона чораси — битта берасизлар, битта оласизлар, фақат шу. Ҳар иккала томон ҳам ўз чегара минтақа ҳокимларига бир-бирова ерига босқин қилмасликни каттик топширадилар. Худода шукр, ҳозирча дўстлигимиз ва биродарлигимизга путур етмаган, деб ўйлайман. Икки тарафдан ҳам босқин-чопкингга чек қўйилса, то подшоҳдан менга хабар келгунча икки мамлакат халқи моли ва жони омонда бўлади. Ўзингиз боргандан сўнг ҳам шоҳ билан гаплашиб кўринг ва тушунтиринг, аввал асирлар сони масаласида ул зот қарор қабул қилсинлар, сўнг биз ҳам ўз қароримизни билдирамиз, — деди хон.

Хон ҳазрат қайтишимиз ҳақидаги руҳсатни бергач, Муҳаммад Валихон ва инглиз учаламиз Меҳтарнинг уйига келдик, Меҳтарнинг ўзи эса хон ҳузурда қолди. Муҳаммад Валихон туйқусдан ўз гумонини билдириб қолди: — Менимча, Меҳтарга Сизнинг яна бироз ушланиб туришингиз, шу орада тагин Техронга одам юбориб кўришларини айтмоқчилар.

Бу гапларни эшитиб, Томсон дарҳол: — Менинг ҳеч қолгим йўқ, кетаман, — деб юборди. Бирор соатдан сўнг Меҳтар подшоҳ номасига ва жаноб Ҳожи *салламуллоҳ* ёзганларига жавобларни кўтариб келди ва уларни олдимга қўйиб: — Манавилар сизларнинг хатларингизга жавоблар. Худо паноҳига топширдик, омон бўлинглар. Бошқа гапларингиз бўлса, марҳамат, айтинглар, — деди.

Ўрнимиздан туриб, уйга келдик. Эронга қайтишга қатъий қарор қилинди. Така туркман жамоати оксоқолларидан икки нафари келиб, бизларга сизларни Сарахсгача олиб бориб қўйиш топшириғи берилди, кўрикчи ва ҳамроҳингиз бўламиз, дедилар. Шу орада Муҳаммад Валихоннинг одами Раҳимхон дағ-дағ қалтираб, какшаб келди ва кўрқувдан титраганча ушбуларни айтди: ”Муллолар хонга, Эрон элчисини катл этмоқ лозим, чунки, хон ҳазратга, агар мингтадан кам асир берсанг, Техронга чопар юбормайман, деб андишасизлик қилибди, бу қанақа журъат ва довюраклик бўлди тагин, ахир хон ҳазрат кунига икки-уч одам сўйдиради. Ислод подшоҳига нега бунақа кўрс гапларни гапиради? дебдилар. Баъзи муллолар эса, бу кичик гуноҳ саналади, ўлдириш шарт эмас, тавба қилса бас, айтинг, тавба қилсин, шунда худованди оламнинг ўзи уни кечиради, дебдилар”. Мен келган одамга қараб:

— Бор, ишингдан қолма, билиб қўйсинлар, мен ислом давлатининг обрўйини ҳеч қачон дунёвий ҳаёт учун ерга урмайман. Худо нимани ҳсҳласа, шу бўлади, — дедим. Хива қози аскарлари бу гаплар хусусида шундай дебди: “Эрон элчиси ўз вазифасини ба-жарибди, давлати манфаатларини ҳимоя қилибди. Шу ваколат билан келгандан кейин айтади-да. Бўлмаса сизларнинг одамингизга ўхшаб, таъмағирлик билан Техронда бир йил туриб, қупқурук қайтсинми? Эронда шунча хивалик асир бўла туриб, ўзи билан ҳемири ҳам олиб келмади. Эрон подшоҳи эса ўз одамини талаб қиляпти, элчиси шуни айтгани келган. Жонидан умидини узган одамгина давлатининг манфаатини қайғуришга ярайди. Унақа одамлар ўлимдан ҳам қўрмайди”.

Хивадан чиқишимиздан бир кун бурун ўз одами орқали, эртага фалон боғда тушликка меҳмонга келинг, деб юборибдилар. Эртасига туш пайти яна одам келиб, қани юринглари, деди. Инглиз билан стланиб, бирга ўша айтилган ерга бордик, боғда сув тўла битта ҳовуз бўлиб, унинг атрофидаги гужумлардан бирининг тагига гилам тўшаб қўйилган экан. Меҳтар ва Накиб ҳамда Муҳаммад Валихон ҳам шу ерда эканлар. Салом-алиқдан сўнг Меҳтар: — Нега гапиришга хушингиз келмаяпти? Ё орадаги дўстлигимиз бузилдими? Ахир унақа эмас, қароримиз ҳали ҳам ўша айрибошлаш устида турибди-ку. Фақат Сиз: “Сонини белгила”, дедингиз. Хон эса: «Сонни шоҳ белгилашлари керак», дедилар. Хон ҳазрат сизлардан ҳалигидай жавоб олгач, бироз хафа бўлдилар, холос. Хон нима деса, хўп, дейишингиз керак. Шунақа бўлганда эди, Техронга одам кетарди, шоҳ олажак асирларининг сонини айтарди, шунга қараб биз ҳам ўз қароримизни билдирардик, — деди.

— Меҳтар оғо, — дедим мен, — Эрон давлати бизга бунча асир керак деган талабни илгари сурмайди, сизлар, фалонча асир берамиз, деган фикрларингизни маълум қилишларингиз лозим. Бошида ҳам сизларнинг асир озод қилажакларингиз маълум бўлмаган эди. Чунки сизлар бугунги гапингизни эртасигаёқ қайтариб олардингизлар. Фақат бекорга вақт ўтказиш билан машғул бўлдингизлар. Ҳеч қачон битта ваъдангизда турмадингизлар. Келганимдаёқ очигини айтиб қўяқолсангизлар бўларди, муддаоингизни бир ой ўтгачгина маълум қилдингизлар. Энди сизларнинг манави: “Нега асирлар сонини белгилагач, Техронга одам юбораман, деб айтдинг”, — дея ранжишингиз ҳам гапми? Хон

ҳазрат нега энди асосли, жўяли гапдан хафа бўлишлари керак? Ахир ўзларингиз ҳам биласизлар-ку, элчи дегани фақат иккинчи томоннинг гапини эшитиш ё тасдиқлаб кетавериши учун юборилмайди, мен ҳам бунинг учун келмадим. Буни давлат иши деб қўйибди, майнавозчилик эмас-ку, ахир. Агар сизлар катта давлатлар билан музокара олиб бормаган бўлсангиз, камина улуғ-улуғ давлатлар билан музокара, баҳсу мунозаралар олиб борган одамман. Шундан ортик гапириб ўтирмайман, аммо, нафсиларини айтганда, сизлар қондага тўғри келмайдиган иш қилдингизлар. Одатда, вазир аввал элчи билан ўтириб олиб, обдон гапу сўзини тамом қилади, кейин энг улуғи олдига боради. Меҳтар оғо, Сиз эса гапни чала қолдириб, дарров хон ҳазрат ҳузурига югуриб кетасиз, мен билан бир қавлу-қарор қиласиз, хон олдига боргач эса бутунлай бошқа гапни гапирасиз. Сиз билан беш мингтадан баҳсни бошлаб, охири мингтага келишиб олдик, кетиб хон билан гаплашгач, бу келишув ҳам чиппакка чиқди.

Шу сўзлар устида ўтирарканмиз чой келтирдилар. Чойдан сўнг Отаниёз маҳрам келди ва шу орада дастурхон келтириб ёздилар. Аввалига нон қўйдилар. кетидан бир товоқда гуруч қайнатмаси, бир товоқда кунжут ёғига пиширилган таом тортдилар. Овқат ейлиб, дастурхон йиғиштирилди. Қўл ювдиргани қумғон билан лаган келтирдилар. Бу ерда хизматкорлар бемалол этиги билан гилам ва палослар устига чиқиб юраверадилар. Шундан кейин беш-олти калла ўрис қанд келтирдилар ва бўлақларга бўлиб, ўтирганларга тақсимлаб бердилар. Яна бир нечта ликопчада кишмиш, туршак, бодом мағизи билан тайёрланган ширинлик ва майиз тарқатдилар. Йиғин тугаб, ўрнимиздан қўзғалдик. Хайрлашиб, истиқомат қилиб турган уйимиз сари юзландик. Муҳаммад Валихон ҳам биз билан ташқари чиқди, унга юрагим жуда ачишди. Бизга қараб: — Жаноби олийлари кетмоқдамилар. Қандай бахтли одамларсиз, ҳадемай Али бин Мусо ар-Ризо(а) зиёратига⁴⁸ етишасизлар. Менимча, бу Хивадаги сўнгги учрашувимиз, орамиздан яхши-ёмон ўтган бўлса кечирасиз, тақсир, — деди ўта бир маънос ҳолатда.

Муҳаммад Валихоннинг бу гапларини эшитиб, ўпкам тўлди,

⁴⁸ Ҳазрат Алининг VIII асрда яшаган авлодларидан, бу имомнинг қабри Машҳад шаҳрида ва шаҳар шу сабабли муқаддас “машҳад (қабр)” номини олган.

Ўзимни тутаолмай йиғлаб юбордим ва анчагача кўз ёшларимни тўхтата олмадим. Кейинги учрашувгача соғ-омон бормиканми? Уйимизнинг ярим йўлигача бирга келдик, кейин у Хивақ шаҳри томон кетди, биз эса манзилимизга қайтдик. Инъом ва тўнларимизни олиб келган куниси Муҳаммад Валихонга йигирма тумон тилло пул, ялтироқ хилъат, бир мовут жубба ва бир дона мовут қабо берган эдим. Айтиб ўтай, меҳмондор (меҳмонхона қаровчиси)га ўн тумон тилло бердим. Ўн тумон тиллони хоннинг қопучиларига бердик. Меҳтарнинг хизматкорларига ҳам ўн тумон бердим. Хон хузурида меҳмонда бўлган кунимиз хон ҳазрат хизматкорларига ҳам ўн тумон тиллодан пул тарқатдим. Отланган пайтим яна меҳмондорга беш тумон бердим. Икки нафар така туркман бизни қўриқлаб, то муқаддас Машҳадгача келдилар, уларга йигирма тумон тилло берилди.

Хивадан чиқиб кетиш олдидан Томсон хон ҳазратга, бир неча асир берсангиз, мен ўзим билан олиб кетсам ёмон бўлмас эди, деган мазмунда хат ёзиб юборибди. Хатни олиб кетиб, эртасига келиб соҳибга дебдилар: — Сизлар кетаверинглар, асирлар йўлда кетингиздан етиб оладилар.

Бешариққача ҳам етиб келдик, лекин асир деганидан асар йўқ эди. Соҳиб меҳтар хузурига “ваъда қилинган ўнта асир етиб келмади-ку? Албатта уларни жўнатиб, келсинлар”, дея одам юборибди. Инглиз менга бу ҳақда сира гапирмаган эди, нима ҳам дердик, булар ўзларини жуда ақлли одам ҳисоблайдилар-да. Хуллас, одамини яна юбораётган маҳал билиб қолдим. Инглизнинг одами шаҳар сари равона бўлди. У қайтгунча яна бир кун кутиб қолиб кетдик. Қайтиб келгач эса ушбуларни айтди: “Меҳтар ўн нафар тутқунни менга рўпара қилиб, булардан сўра, қайсиси кетишга кўнса, олиб кетавер, деди. Мен асирларга, энди сизлар озодсизлар, юринглар, кетдик, дедим. Аммо улар, кетмай-миз, Хивақда бизларни сарбоз ва тўпчи қилмоқчилар, деб жавоб бердилар”. Мен инглизга дедим: — Соҳиб, бекорга одам юбординг, бошидан маълум эди-ку, буларнинг асир бермасликлари.

Ҳали Бешариқда пайтимиз бир куни инглизнинг муншийси келиб шундай деган эди: — Хон ҳазратнинг иниси Иноқнинг уйидан бир заифа келиб: “Иноқнинг хотини айтди, бу элчилар Техрсн юзини кўрмайдилар. Хон ҳазрат уларнинг йўлига Қумга етгач, элчиларни ўлдириш учун одам юборди”, — деди.

– Фақат оллоҳнинг ҳукми бўлади, худо пешонамизга нимани ёзган бўлса, шуни кўраверамиз, — дедим мен инглизнинг мирзосига.

Мирзо эса куйидагиларни айтди: — Томсон соҳиб менга, шаҳарга бор, битта мадраса ичига кириб, мулломан, деб ўтириб ол, омон қолишнинг ягона йўли шу, демоқда. Мен соҳибдан, Сиз нима қиласиз, деб сўрасам, мен ҳам отимга миниб, қочиб қоламан, дейди.

Мен мирзога: — Хўжайинингдан, бу сувсиз ва ўт-ўлансиз саҳро-биёбонда қанақа қилиб қочиб қутуласиз, деб сўра-чи, — дедим.

Бир куни инглиз соҳиб мазкур мирзосини Меҳтарнинг олдига жўнатиб, унинг муллолари билан баҳсу-мунозарага киритибди. Муллолар уни баҳсда чунонам мулзам қилибдиларки, довдираб қолган мирзо устидан кулган ҳам кулибди, кулмаган ҳам кулибди. Муҳаммад Валихон бу воқеани эшитиб, менга хат ёзиб чиқартирди, инглиз шунақа қилибди, деди. Бу хат ҳозир ҳам ёнимда турибди. Камина инглизга, бекорга мирзонгни Меҳтар олдига юборибсан, муллолар уни ўртага олиб мулзам қилишибди, дедим. Инглиз ҳеч тап тортмасдан “Нима қипти?” деб қўяқолди.

Хивадан чиқиб кетаётган пайтимиз⁴⁹ эронлик тутқунлар “исломпаноҳ подшоҳ бу золимлар кўлидан бизни қутқарадиган кун қачон келаркан?” — дея зор-зор йиғладилар.

Бешариқдан чиқиб, манзилма-манзил юриб, Қабоклигача етиб келдик. Бу ердан Бухорогача олти манзил. Бухоронинг кўчманчи элатлари шу ерга Жайхун дарёси бўйига кўчиб чиққан эканлар, уларнинг қўю кўзилари ва подадаги қорамолларининг сон-саногии йўқ эди. Чўпонларнинг аксарияти Муҳаммад Найбандий элатидан тушган асирлардан иборат экан. Улар ҳам оху зор ила: “Шоҳ, бу вилоятга келиб, бизларни бу золимлар кўлидан қутқарадиган кун ҳам келармикан?” — дердилар. Чўпонлардан баъзилари балужлар бўлиб, ҳазоралар уларни банди қилиб, Бухорога келтириб кул сифатида сотган эканлар. Қабоклидан Жайхуннинг у томони бўйлаб Бухоронинг биринчи қишлоғигача олти фарсанг бўлиб, бу қишлоқлар Бухоро шаҳридан бироз узоқда жойлашган. Жайхун

⁴⁹ Муҳаммад Алихон Ғафур 1842 йил июнь ойи ўрталарида Хивадан ватанига қайтиб кетган, айрим тадқиқотчилар айтиб келаётганидек, у Хивада бир йилча турган эмас.

дарёси йилнинг барча фаслида лойқали оқади, қишда жуда қаттиқ музлайди. Муз қаттиқлиги ва қалинлиги шу даражага етадики, устидан отлиқлар бемалол ўтаверади. Марв дарёсидан Жайхун дарёсининг бу қирғоғига қирқ фарсанг. Бу ерга келгунча тўртта сув оладиган қудуқ бор.

Ўша ердан йўлни давом эттириб, ниҳоят Марвга етиб олди ва икки кеча Ниёзмұхаммадбойнинг меҳмони бўлди. Марвдан Сарахсгача келиб, икки оқшом Хўжам Шуқурхон таканинг меҳмони бўлди. Хўжам Шуқурхон ўттиз минг уйлик така туркманларнинг оқсоқолидир.

Муқаддас Машҳад шаҳрига бир манзил қолган жойда инглиз: “Мен Меҳтарга ўнта асир сўраб ёзган хатнинг қораламасини бер,” — деб қолди. Чунки мен хивалиқларга қандай хат ёзсам, қораламасини инглизга берардим. Ўша бир хатнинг қораламасини эса мен ундан, ўқиб бераман, деб олган эдим. Мен унга: — Юқларнинг орасида қолиб кетган, Машҳадга етгач топиб берман, — дедим. Соҳибнинг авзойи ўзгариб, хафа бўлдилар. Барибир хатни бермадим, соҳиб ўша ерданоқ аразлаб келдилар; Муқаддас Машҳад шаҳрига бир фарсах қолган жойга етганимизда жаноб Осаф уд-давла ўзининг эшик оғосини бир неча отлиқлар билан истиқболимизга юборибдилар, кутиб олишди. Улар билан бирга шаҳарга кириб борди, рўй берган воқеалар ҳисоботини жаноб Осаф уд-давла арзи ҳузурларига етказди. Ўн-ўн икки кун имоми зомин⁵⁰ равзаларида зиёрат ва қудратли Эрон давлати абадийлигини тилаб, дуоғўйлик билан машғул бўлди.

Илгари хон ҳазрат суҳбатларимиз асносида сўраган эди:

— Шоҳнинг укаси Қаҳрамон Мирзо бандалиқни бажо келтирдими?

— Шундай, хон ҳазрат, — деб жавоб бердим мен.

— Эшитишимча, жуда етук ва жасур одам бўлган экан, халқ уни яхши кўраркан. Шоҳ ҳозир бу укасининг ўлиmidан қаттиқ изтироб ва қайғуда эмиш, шоҳга катта ёрдами тегиб юраркан.

— Ҳа, жуда яхши шоҳзода эдилар, — дедим. — Аммо шоҳ-

⁵⁰ Ривоятга кўра, Имом Ризо она кийикни отмоқчи бўлиб турган овчидан боласини эмизиб келгунча отмай туришини сўраб, кийикнинг қайтиб келиши қафолатини зиммасига олган, овчи олдин бу гапга ишонмаган, аммо кийик қайтиб келгач, имомнинг кароматига тан бериб, кийикка зиён-заҳмат етказмаган, шунинг учун мазкур имом “зомини оху”, яъни “оху ҳаётининг қафили” номи билан ҳам улуғланади.

нинг яна бир нечта жуда етук, шижоатли инилари бор, уларнинг барчаси шоҳ даргоҳининг итоаткор бандалари ва подшоҳга хизмат қилишда ўз жонларини аямайдилар.

Инглиз Шоҳруд манзилидан Астрободга қараб кетди, мен унинг юкларини Семнонғача олиб келдим. Инглиз у тарафдан Ферузқуҳга етиб келди, мен эса бу томондан келдим.

Биз Хивадан қайтаётганимизда содир бўлган воқеалар: бухоролик[лар] Қўкон устига юриш қилиб, у ерни босиб олибдилар, Қўкон хони Муҳаммад Алихон қочиб кетибди⁵¹. Оллоқулихон мазкур Муҳаммад Алихонга ёрдам учун ўзининг бир юз эллик нафар жасур чавандозларини юборган экан, Оллоқулихоннинг бу жанговар суворийлари ҳам қўлга тушибди, ҳаммасини Бухорога олиб бориб, каллаларидан минора ясабдилар. Амир, Хивақ устига ҳам юраман, деб лашкар йиға бошлабди. Хон ҳазрат ўғли Тўра-хонни Марвга ҳоким қилиб юбормоқчи эди. Аммо бухороликлардан жуда ҳадиксирайди. Оллоқулихон ўзини бухороликларга дўст қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Бухоро амири ҳам Оллоқулихонни мазах қилади. Биз Хивақда пайтимиз Оллоқулихон асир масаласида Бухорога уч марта одам жўнатди. Амирга, Эрон давлати сабабли бир кун ҳам рўшнолик кўрмай келяпсан, нега энди асир бераркансан, берма, деб айттириб юборибди. Хоннинг мақсади амирнинг Эрон давлати билан орасини бузиш ва мабодо, ўзи Бухоро устига юриш қилиб қолгудек бўлса, шу каби усуллар билан Бухоро амирини Эроннинг ёрдамидан маҳрум этишдир; Ва бу биз юрган йўллардан қўшин юра олмайди, чунки, бу ерларда етгулик сув ва егулик нарса йўқ. Қўшин Маймана йўлидан юргани маъқул, Нодиршоҳ афшор ҳам шу йўлдан қўшин тортиб борган⁵². Майманадан юриб Жайхун қирғоғигача, у ердан эса сув ва қишлоқлар сероб ерлар орқали Хивақ шаҳригача қийналмай етиб олиш мумкин.

Ва хон ҳазрат салтанат ишларида шундай тартиб-интизом ўрнатганки, ундан ортигини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Бунга

⁵¹ Бу воқеа 1842 йил баҳорида содир бўлган. Муҳаммад Алихон 1841 йил 7 ноябр куни ўз укаси Султон Маҳмуд фойдасига тахтдан воз кечган. Бухоро амири Насрулло Қўконни бостириб олиб, Султон Маҳмуд-хон, унинг акаси, собиқ хон Муҳаммад Али ва уларнинг онаси Нодира-бегимларни қатл этади.

⁵² Нодиршоҳ Бухоро ва Хива устига 1740 йили юриш қилган.

бир мисол айтсам, гап нима хусусида бораётгани ойдинлашади. Кунлардан бир куни бир амалдор шахснинг белбоғи дарахт остида ётган экан, четдан келган бир одам белбокни олиб, эгаси топилгач бераман деган ниятда, дарахт шохига илиб қўйибди. Белбоғ эгаси хон ҳазратга шикоят қилибди, белбокни дарахт шохига илган ҳалиги киши эса: “Эгаси топиб олиши осон бўлиши учун мен шундай қилган эдим”, — деб ҳақиқатни сўзлаб берибди. Хон ҳазрат унинг қўлини кесишга ҳукм қилибди. Хон уни шундай айб билан гуноҳкор деб топибди: “Нимага бировнинг молига рухсатсиз тегдинг? Ўзганинг молини дарахт шохига беижозат илишга не ҳаддинг сиғди?”

Хоразм вилоятида ўғри деган нарсанинг ўзи йўқ. Яна бир мисол айтайлик: Ҳиротдан хоразмликлар кўчириб обкелган жамшидий элидан биттаси ўғирлик билан қўлга тушибди. Хон ҳазрат биринчи марта уни огоҳлантириш билан чекланибди. Анча вақт ўтиб ўша одам яна ўғирликка қўл урибди.

— Сенга, бизнинг вилоятда ўғирлик йўқ, демаганмидим. Тагин нега бу ёмон қилиқни такрорладинг? — деб сўрабди хон.

— Биз қабилачилик расми билан яшаймиз, бизда қоида шу, — дебди ўғирликда айбланган жамшидий.

Хон ҳазратнинг жаҳли чиқиб: — Бизнинг қоидани ҳам биласанми? — деб сўрабди.

— Йўқ, — деб жавоб берибди ўғри бамайлихотир.

— Бўлмаса билиб қўй, бизнинг қоидамиз одам сўймоқ! — дебди хон ва ўғрининг гарданига урмоққа⁵³ ҳукм берибди. Хуллас, Хоразмда ўғри зоти анқонинг уруғи.

Қуйида хон ҳазрат ва Меҳтарнинг Хивада пайтимиз бу каминанага ёзган бир нечта хатлари матни ўз ҳолича ҳавола этилмоқда. Хон ҳазратнинг ёзишмаси ушбулардан иборат: “Доно ва зукко элчи жанобларига маълум ва равшан бўлсинким, аввалан, собиқ музокарангиз ҳақидаким, ўзингиз битта сўз устида маҳкам турмадингиз, биз ҳам шунга кўра собиқ қароримиздан қайтдик. Энди давлатларимиз ўртасидаги тинчлик битимига келадиган бўлсак, асирларни биттага-битта айрибошлаймиз. Эрон давлати чопкин-босқинни таъқиқлайди, биз ҳам манъ қиламиз. Агар бундай

⁵³ Одамнинг умуртка поғонасини бўйнидан синдириб, қаттиқ қийнок билан ўлдириш.

қарор ва келишувга мойиллик кўрсатмасалар, кейин худо нима-ни хоҳласа шу бўлар. Вассалом”.

Меҳтарнинг ёзишмаси: “Тенги йўқ элчи жанобларига етиб маълум бўлсинким, агар кеча кечкурунги гапларидан қайтган бўлсалар, биз ҳам берган қароримизни қайтиб олдик.

У кишининг таҳдид аралаш сўзларидан кўркмаймиз. Ишимизни Оллоҳнинг тақдир қўлига топширдик, нима бўлса ҳам пешонада ёзилгани бўлади, кўраверамиз. Агар иккала давлатнинг бири-бирига ёрдами тақозо қилинаётган бўлса, битта беради, битта оладилар. Вассалом”.

Шунингдек, Меҳтарнинг бошқа бир руқъаси: “Элчи жанобларига маълум бўлсинким, айтганларингиз мазмунини қиблайи олам, худонинг ердаги сояси хоки пойларига арз қилдим. Хон ҳазрат буюрдиларки, аввал муҳаббат белгили биродаримиз ҳузурига қуйидаги мазмунни етказиш учун чопар юборсинлар: — Ул тараф тоғнинг бу томонига қадам босмайдилар, биз ҳам у томонга оёқ босмагумиздир. Шунингдек, бошлаб асирлар сонини маълум қилсинларки, канча сўрайдилар? Шундан сўнг биз ҳам беражак асирлар сонини шавкат гардишли сарой хизматларига арз қиламиз”.

Яна Меҳтарнинг руқъаси: “Ул элчи зотларига маълум бўлсинким, бизлар асир сонини белгиламаймиз, у тарафга қараймиз. Агар бизнинг асирдан биттасини берсалар, биз ҳам ул тарафнинг асирдан биттасини берамиз. Шунга кўнсалар не яхши. Ва агар бу сулҳ ва қарорга қаноат қилмасалар, ихтиёрлари ўзида, кетаман десалар, руҳсатларини берамиз. Вассалом”.

Меҳтарнинг муҳр билан юборган хати: “Маълум ва равшан қилинадикки, бизнинг бўладиган сўзимиз ва аниқ қароримиз ушбудириким, чиндан ҳам сулҳ толиби ва келишув роғиби бўлсалар ҳамда дўстлик ва ярашув шарти асирларни қайтаришдан иборат, деб қаралаётган эса, билсинларким, аввал у томон битта асир беради, биз ҳам шунча берамиз. Икки нафар асир берса, шунга яраша биз ҳам иккита асир қайтарамиз. Агар бу қароримизга кўнмасалар ва уруш қилмоқчи бўлсалар, уруш ва қуролли тўқнашувга тайёрмиз, Эрон томонидан қандай ҳаракат юзага чиқса, бу томондан ҳам худди шундай ҳаракат содир бўлажак. Ушбу орқали билдирмоқчи бўлганимиз юқоридагилардан иборат эди. Вассалом”.

Шоҳ даргоҳининг қули, яъни каминанинг хон ҳазратга етқа-

зиш учун Меҳтарга ёзган хати: “Қиблагоҳо, Сиз шавкатли хон ҳазрат Эроннинг исломпаноҳ подшоҳи билан биродарлик бора-сида кеча оқшом лутф этмиш: “Менинг шоҳдан гинам йўқ, қалбим Эроннинг исломпаноҳ, Жамжоҳ подшоҳига нисбатан ойнадек соф”, – деганингиз сингари ўз-ўзидан аёнки, у тарафдан ҳам қарашлар худди шундайдир, ўзгача эмас. Демак, илоҳий фазл натижасида икки давлат бир ва икки давлат орасида қарама-қарши қарашлар йўқ экан, исломпаноҳ подшоҳнинг истаги шуки, эронлик асирларни озод этсангиз, қайси биттаси уйига кетаман деса кетса, қоламан дегани қолса, шунингдек, у томондан ҳам Хоразм вилояти ва унга тобеъ ерлардан қанча асир Эронда бўлса, қўйиб юборилса, бу ҳодиса иккита давлат ўртасидаги дўстликнинг сақланиб қолишига сабаб бўларди. Тагин ҳашаматли хон ҳазрат ўзлари биладилар, соҳиби ихтиёрлар. Меҳтар жаноблари, муносиб бир пайтда каминанинг арзларини хон ҳазрат ҳузурларига етказиб, аниқ жавобини муҳаббат айлағайлар. Вассалом”.

Яна бир хатим: “Маҳдумимиз, эй улуғимиз, кеча хон ҳазрат ва Сизни кўрkitмоқ ниятидан жуда узоқ эдим, ахир биласиз, орамизда кечган музокаралар давлатларимиз ўртасидаги ўта муҳим масалалар устидаги тортишувлар эди. Ахир мен сизлар нима десангиз “хўп”, деб маъқуллаб кетиш учун элчи бўлиб келмаганман-ку! Очиқ-ойдин айтинглар: қанча асир бермоқчисизлар ўзи? Асир бериш ҳақидаги қарорингиз аниқ бўлгач, кучим етса подшоҳ саройига чопар юбораман, ваколатимда бу нарса бўлмаса, ўзим сизларга тушунтиришга уринаман. Маҳдум жаноблари, сизлар юқоридаги масалада қарорингизни эълон қилмасангизлар қандай қилиб Техронга чопар жўнатаман? Ортиқ не дермиз”.

Яна Меҳтарга ёзган хатим: “Маҳдумо, жанобларининг янги-дан хатлари етишди ва мазмунидан хабардор бўлдик. Ёзибдиларким, асирларни айрибошлаймиз – битта олиб, битта берасизлар. Агар бундан бошқача фикрлар бўлса “бундай, бундай” ёки бошқа қарорингиз йўқ эса, “ўзгачаси ярамайди, бор йўли шу”, деб икки оғиз ёзсангизлар, мен назарларингиздан тўлиқ хабардор бўламан ва хатга муҳр ҳам боссангизлар. Муҳрли бу хатингиз кўлимга теккач, жавобини сизларга ёзиб қайтараман. Вассалом”.

Меҳтарга яна бир хатим: “Маҳдумо, жанобларига маълум бўлсинким, агар минг нафар асирдан камроғини бермоқчи бўлсангиз ва бермоқчи асирлар сизни аниқлаштирмасангиз, под-

**МАХПИРАТ НОМИДАГИ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ
ТАРИХИ ИНСТИТУТИ
ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ЭРОН ИСЛОМ ЖУМЎРИЯТИ
ЭЛЧИХОНАСИ**

**Муҳаммад Алихон Ғафур
ХОРАЗМ САФАРИ КУНДАЛИГИ**

«Фан» нашриёти

Тошкент - 2005

Чоп этиш учун масъул: Ҳайдарбек БОБОБЕКОВ

Муҳаррир: Маъмура СОДИҚОВА

Мусахҳиҳа: Ойдин БОЙМИРЗАЕВА

Нашриёт рақами: М-143. Теришга берилди 2005.05.10.
Босишга рухсат этилди 2005.24.10. Бичими 60 x 84^{1/32}. Оффсет
қоғози. Ҳисоб-нашриёт т. 2,0. Шартли босма табағи 3,2. Адади
300. Буюртма №153 Баҳоси келишилган нарҳда.

Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти: Тошкент,
700047, Я.Ғуломов кўчаси, 70.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Фан ва
технологиялар» босмаҳонаси: Тошкент, 700027, Олмазор кўчаси,
171-уй.

Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институ-
ти: Тошкент, 7000114, Юнусобод тумани, 4-даҳа, 2-уй,
44-хонадон.

Тел.: 24-21-45.

Китоб Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи
институти компьютер марказида тайёрланган оригинал-макет
асосида нашр этилди.